

DESCOPERIRILE FUNERARE ȘI SEMNIFICAȚIA LOR ÎN CONTEXTUL CULTURII GETO-DACE CLASICE*

de MIRCEA BABEȘ

În ultimul deceniu și jumătate — de la apariția monografiei lui D. Protase¹ — problema riturilor funerare la geto-dacii perioadei clasice (sec. II î.e.n. — I e.n.) a reținut doar ocazional atenția specialiștilor. Sub unele aspecte, desigur, cunoștințele noastre au devenit în acest interval mai solide și mai precise, de ex. în problema mormintelor tumulare² sau în aceea, colaterală, a gropilor geto-dace cu schelete umane³. În ansamblu, însă, documentarea de care dispunem rămâne în continuare puțin consistentă, inegală, imposibil de articulat într-un tot unitar, care să se înscrie în chip coerent în evoluția generală a obiceiurilor funerare geto-dace din Hallstatt-ul târziu pînă în epoca romană. Explicarea acestei situații particulare doar printr-o „lipsă a cercetărilor”⁴ este nesatisfăcătoare, iar acceptarea ei comodă nu poate duce decît la aminarea *sine die* a rezolvării unei probleme de maximă importanță din istoria culturală a geto-dacilor. În fapt, după ani de intense cercetări, slaba atestare a mormintelor și necropolelor din perioada clasică contrastează la fel de net cu numărul impresionant de așezări, tezaure și depozite din aceeași vreme, ca și, nu mai puțin, cu bogăția descoperirilor de caracter funerar din sec. IV—III î.e.n. și respectiv din sec. II—III e.n. Este tot mai evident că avem de-a face cu o stare de lucruri obiectivă, cu manifestări de rit și ritual funerar caracteristice perioadei clasice, care necesită o abordare specială și care așteaptă — în consecință — o interpretare istorică adecvată⁵.

Această realitate obiectivă a fost și este încă în bună măsură estompată, și de aceea ignorată, datorită tendinței de a trata descoperirile funerare geto-dace global, într-un cadru cronologic foarte larg. Astfel, în lucrarea deja amintită, D. Protase a întocmit un singur catalog și o singură schemă tipologică pentru întreaga a doua epocă a fierului, iar comentariul său privește problema, de asemenea, în acest cadru larg⁶. Este adevărat că

* Prezenta lucrare a fost realizată în cadrul contractului de cercetare nr. 209/1985, încheiat între Universitatea din București și Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România.

¹ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

² A. Vulpe, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 193 urm.

³ V. Sirbu, *Istros*, 4, 1986, p. 89 urm. = *Dacia*, N.S., 30, 1986, p. 91 urm. (variantă prescurtată).

⁴ I. I. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986, p. 131—132.

⁵ Cf. M. Babeș, *Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 9—11.

⁶ D. Protase, *op. cit.*, p. 15—82 și, mai nou, în *Autohtonii în Dacia, I, Dacia romană*, București, 1980, p. 86—101. O modalitate similară de tratare a problemei o întâlnim și la M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, București, 1976; vezi și recenziile noastre în *SCIVA*, 30, 1979, 4, p. 646—647.

autorul citat nota, ca o enigmă, lipsa mormintelor din zona bine cercetată a cetăților din Munții Orăștiei și ai Sebeșului, în general lipsa oricărui „cimitir dacic mai mare” în Transilvania, și făcea unele rezerve în privința „presupuselor morminte de incinerare în groapă cilindrică”⁷, dar nici în această carte, nici în lucrările de sinteză ale altor autori, apărute în același deceniu⁸, nu întîlnim evidențierea clară a particularităților fenomenului funerar în perioada geto-dacă clasică. O întîlnim totuși, în 1971, la K. Horedt, care remarca extinderea zonei lipsite de morminte (*die „gräberlose” Zone*), în Latène-ul târziu, din Europa centrală pînă în spațiul dacic din interiorul arcului carpatic, unde de asemenea nu putea constata „nici un singur cimitir mai mare... ci numai descoperiri întîmplătoare cu puține morminte și cele mai diferite obiceiuri funerare, în măsura în care este vorba de înmormintări intenționate”⁹. În anul următor, A. Vulpe și Eugenia Popescu subliniau la rîndul lor penuria de descoperiri funerare de tip comun începînd din sec. II î.e.n. și vedeau explicația „într-o modificare substanțială a credințelor religioase, prin adoptarea și adaptarea unui nou cult”¹⁰. Ulterior, dacă nu explicația, măcar constatarea obiectivă a lipsei necropolelor a fost în general acceptată (ex. I. H. Crișan, *supra* n. 4); ca urmare, uneori s-a încercat umplerea golului documentar prin declararea, fără rezervă, a unor descoperiri discutabile drept necropole¹¹.

Pentru perioada clasică¹², spre deosebire de cea precedentă și de cea următoare, se pune deci acut chestiunea existenței sau inexistenței necropolelor și, în general, a numărului extrem de mic de morminte sigure; se pune din nou întrebarea dacă gropile de formă cilindrică reprezintă

⁷ D. Protase, *Riturile funerare...*, p. 73, 77, 81 și 171.

⁸ De ex. la I. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 219–223, și la I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², București, 1977, unde problema practicilor funerare nu este deloc tratată.

⁹ K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wielenberg bei Sighișoara-Schlossburg*, Bonn, 1971, p. 19.

¹⁰ A. Vulpe, Eug. Popescu, *Dacia*, N.S., 16, 1972, p. 90.

¹¹ Așfel, D. Berciu, *Buridava daciă*, 1, București, 1981, p. 120–127, despre cele „peste 382 morminte de incinerare” de la Ocnița. Am expus motivele pentru care acest complex nu poate fi considerat necropolă în recenzia din SCIVA, 33, 1982, 2, p. 255–256, opinia noastră fiind împărtășită și de V. Sirbu, *Istros*, 4, 1986, p. 107. Mai nou, considerînd că gropile cu schelete umane de la Brad sînt morminte, V. Ursachi (*MemAntiq*, 12–14, 1980–1982, p. 122) crede că „necropolele dacice obișnuite” ar trebui căutate în așezările deschise — o propunere care iarăși ne îndepărtează de soluția reală a problemei.

¹² Pentru definirea culturii geto-dace clasice și datarea ei între mijlocul sec. II î.e.n. și cucerirea romană, vezi M. Babeș, *Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 5 urm. Data de început corespunde în mare cu cea propusă de K. Horedt (*Thraco-Dacia*, 1, 1976, p. 129–130) pentru așa-numitul „Latène târziu dacic” (150–125 î.e.n.). Elementele care definesc o bună parte din evoluția acestei culturi: noile forme de ceramică de mină, grosieră (oala-borcan cu butoni cilindrici, căluia) sau fină, lustruită (oala „pepenc” și cana bitronconică, ambele avînd uneori „umbo” la fund, fructiera), proliferarea olăriei lucrate la roată, de asemenea în forme noi (strachina carenată cu marginea răsfrîntă, căni, cupe cu picior, capace, strecurători, imitații de cupe deliene), emisiunile monetare geto-dace târzii (de ex. tipul Virleju) etc. pot fi datate încă de la mijlocul sec. II î.e.n. și — de subliniat — durează cel puțin pînă la mijlocul sec. I î.e.n., unele chiar mai târziu. Apariția primelor dave se situează și ea în sec. II î.e.n., așa cum arată descoperirile de ștampile rhodiene (Poșești, Celățeni). Faza lor veche de locuire (D1 la K. Horedt = orizontul I după M. Babeș, *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 136 și fig. 7) aparține deci perioadei clasice. De altă părere este C. Preda (*Thraco-Dacia*, 7, 1986, p. 90 și 97–98), care consideră că, prin principalele ei tipuri (cele menționate de noi aici), ceramica descoperită la Pleșov, datată în principal în sec. II î.e.n., ar fi „imediat anterioară perioadei clasice”; în concepția sa, evident, perioada clasică începe abia odată cu sec. I î.e.n.

realmente morminte de incinerare, grupate în necropole mai mici (Snagov) ori mai mari (Moigrad, Oenița); se pune problema de a ști dacă scheletele depuse fără regulă, adesea dezmembrate, în gropi rotunde constituie înmormintări intenționate și atestă biritualismul geto-dacilor sau sînt, cum s-a presupus, mărturii ale practicării sacrificiilor umane. Indiferent de răspunsurile care se dau, numărul mormintelor din perioada clasică rămîne foarte redus și ridică inevitabil întrebarea: care era tratamentul funerar rezervat mării mase a populației geto-dace din această vreme și, în ultimă instanță, care este explicația acestui fenomen ce iese din normalul evoluției culturale autohtone?

Pentru a ne apropia de soluția reală a problemei este evident necesară o reexaminare critică a informației arheologice existente, o precizare a conceptelor și, nu în ultimul rînd, o perfecționare a metodei de cercetare a obiectivelor susceptibile să aducă noi lumini în această discuție.

I. ANALIZA DESCOPERIILOR

Practicarea *ritului incinerăției*, care predomină categoric în Hallstatt-ul tîrziu și în prima parte a celei de-a doua epoci a fierului (în mare secolele VII—III î.e.n.) este asigurată și pentru perioada studiată aici. În acest sens vorbește în primul rînd o întregă serie de *tumuli*, care întrunesc de regulă cele trei condiții necesare pentru a fi considerați morminte de incinerare: 1. *resturile calcinate ale scheletului* depuse chiar pe locul rugului sau într-o groapă special amenajată; 2. *inventarul funerar*, compus din obiecte personale (piese de port și podoabă), echipament de luptă (arme, echipament defensiv, harnașament) și din unele ofrande (vase fragmentare); 3. *amenajarea funerară — movila*, ridicată pentru a marca și proteja mormîntul. Tumuli, izolați sau adunați în grupe mici, au fost reperați și în parte cercetați în precajma unor cetăți, dave și așezări din perioada clasică, precum: Popești, Cetățeni, Radovanu, Piscu Crăsani, Lăceni, Orbeasca, Poiana, Răcătău, Brad, Cugir, Zemplin etc.¹³ Numărul lor mic (cca 60 tumuli identificați, din care peste 20 cercetați), pe de o parte, inventarul compus adesea din arme și piese de harnașament, pe de alta, au condus la concluzia că este vorba de mormintele unor reprezentanți de vîrf ai aristocrației militare. Tumuli cu un astfel de inventar bogat datează în principal din prima jumătate și din deceniile de la mijlocul sec. I î.e.n. (Popești T.2 și 4, Lăceni, Radovanu, Cugir T.2 și 4, Zemplin T.1) și sînt răspîndiți doar în regiunile sudice și vestice ale Daciei (fig. 1). Mai vechi, din a doua jumătate a sec. II î.e.n. pare a fi doar mormîntul cu „cameră” (M.1) de la Cetățeni.

Dar și în cazurile cînd inventarul este mai sărac, amenajarea mormintei funerar arată că este vorba de persoane cu un statut social deosebit.

¹³ A. Vulpe, *Thraco-Dacia*, 1, 1976, p. 193 urm. cu bibliografia principală; Em. Moscalu, *Dacia, N.S.*, 21, 1977, p. 329 urm.; I. H. Crișan, *Apulum*, 18, 1980, p. 81 urm.; V. Căpitanu, *Materiale*, 16(Vaslui), 1982 (1986), p. 119—120; V. Ursachi, *op. cit.*, p. 106—110; V. Budinský-Krička, în *Referaty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1958*, 2, *Liblice*, 1959, p. 61—67 (în tumuli de la Zemplin s-a constatat în mai multe cazuri adăpostirea resturilor cinerare în urne, la fel de altfel ca și în M. 1 de la Cetățeni). Descoperirile de la Șimleul Silvaniei și Viscri (cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 48—49, 54—55) prezintă un mare grad de incertitudine.

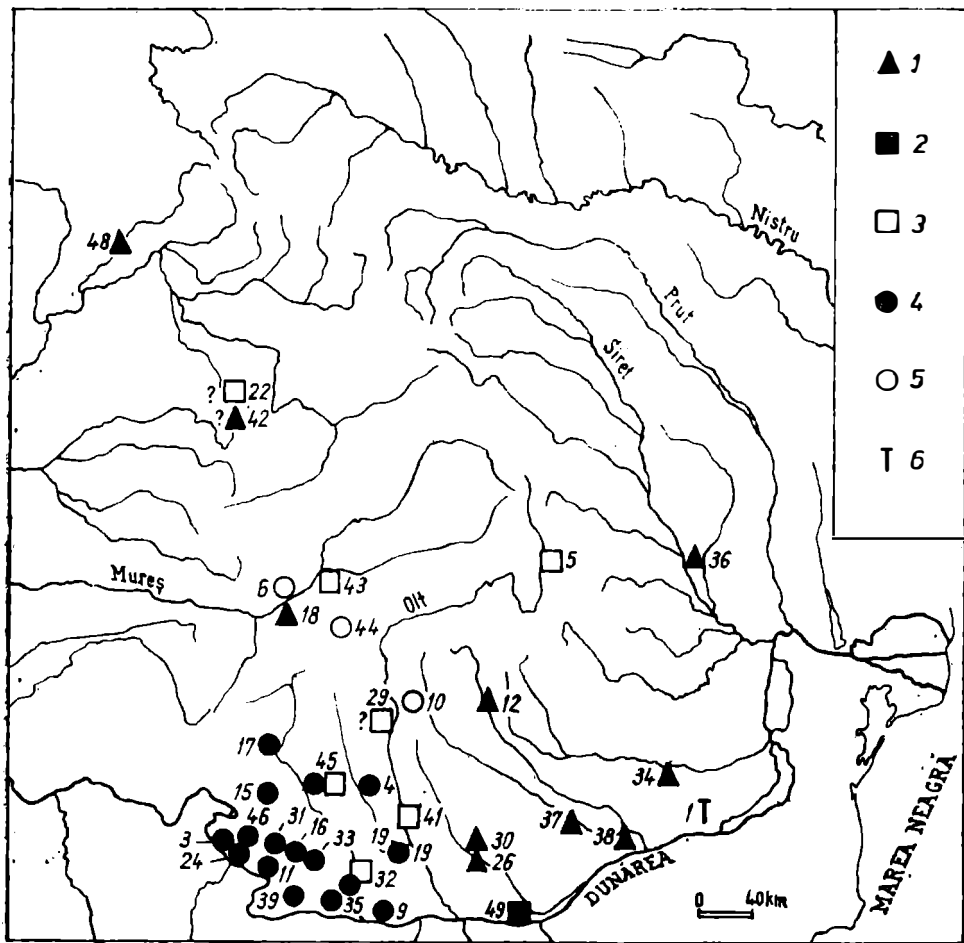

Fig. 1. Descoperiri funerare geto-dace din a doua jumătate a sec. II și sec. I î.e.n. (morminte de incinerare: 1 în tumuli; 2 în urne — necropole; 3 în urne — izolate; 4 în gropi — necropole; 5 în gropi — izolate; de inhumație: 6 morminte plane — izolate). Vezi anexa 1.

Sărăcia sau chiar lipsa inventarului s-ar putea explica atunci prin jaf (ex. Răcățau T.2, eventual Brad, T.2), prin prescripții rituale legate de sexul sau vârsta defunctului¹⁴ și, credem noi, mai ales printr-o modificare a regulilor de constituire a inventarului funerar (*Beigabensitte*), intervenită după

¹⁴ Plină în prezent, nici un tumul din perioada clasică nu a furnizat o garnitură specific feminină, de podoabe și piese de port. Asocierea unui echipament de luptă complet cu brățări, pandantive, mărgelile și resturile unei garnituri de centură în T. 2 de la Popești (A. Vulpe, *op. cit.*, p. 194 urm. și fig. 5–6) pare să indice că bărbații purtau uneori asemenea piese. În acest sens vorbește determinarea antropologică a resturilor incinerate, toate de bărbați maturi (*ibidem*, p. 214), ca și faptul că o garnitură de centură similară a fost găsită asupra „scheletului principal” din groapa vestică de la Orlea, atribuit unui bărbat de 45–50 ani (E. Comșa, *Apulum*, 10, 1972, p. 70 și fig. 4–5). O asociere de arme și podoabe, care l-a condus pe regretatul D. V. Rosetti la ideea unor „amazoane” geto-dace, s-a întâlnit și în M. 1 de la Cetățeni (*Magazin istoric*, 11, 1969, p. 90–94).

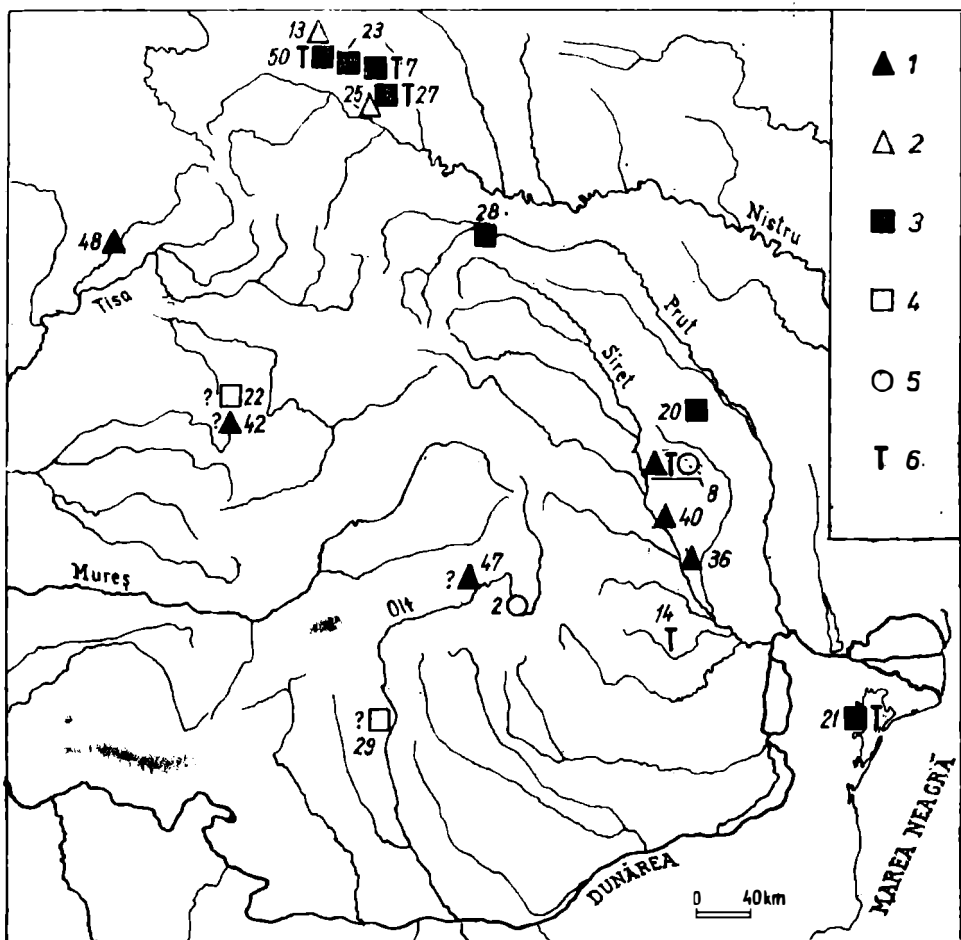

Fig. 2. Descoperiri funerare geto-dace din sec. I e.n. (legenda ca la fig. 1; în plus, 2 moruime tumulare de înbumație). Vezi anexa 1.

mijlocul sec. I î.e.n. Către sfârșitul acestui secol, tumulii prezintă un inventar mai sărac (Popești T.3, probabil Poiana T.2 și 3), iar în sec. I e.n. modestia inventarului și lipsa armelor sînt trăsături cvasi-generale (Poiana T.1, Răcățău, Brad). Este însă mai greu de găsit o explicație pentru concentrarea acestor descoperiri mai tîrzii în bazinul Siretului și absența lor la sud de Carpați (fig. 2), în acea regiune în care cunoaștem cei mai mulți tumuli din sec. I î.e.n. În ciuda acestor incertitudini, care sînt în bună măsură cauzate de insuficiența săpăturilor, este evident că incinerarea în tumuli, deși redusă ca amploare și fluctuantă în spațiu, a fost practică de-a lungul întregii perioade clasice^{14b1a}. De asemenea, este astăzi clar că după cucerirea romană geto-dacii au renunțat la acest tip de înmormîntare.

^{14b1a} Cel mai tîrziu complex databil este T. 3 de la Brad. Dintre piesele găsite în rug, limbile de curea (V. Ursachi, *op. cit.*, p. 109–110 și pl. 10/19–21) se încadrează în faza B2 (după Eggers) a epocii romane în centrul și nordul Europei, așa dar după mijlocul sec. I e.n. (cf. *Prahistoria ziem polskich*, 5, Varșovia, 1981, p. 146, pl. 23).

Dacă tumulii au aparținut aristocrației, era de așteptat ca mormintele plane de incinerare să reprezinte forma de înmormintare a populației de rînd și ca acestea să apară în număr mare, mai ales în preajma marilor centre locuite. Constatăm însă că *incinerarea în urnă*, bine reprezentată în perioada anterioară și care va cunoaște o puternică revenire în epoca romană, abia este atestată prin câteva descoperiri. Mai important este locul de *Urnengraber* de la Zimnicea, datat de A. D. Alexandrescu în sec. II î.e.n. și estimat la peste 30 morminte¹⁵. În realitate, folosind strict drept indicatori cronologici fibulele de tip Latène C și formele ceramice asociate, numărul complexelor tîrzii de la Zimnicea se reduce la cca 15 morminte¹⁶. Dintre acestea, doar cinci conțin tipuri specifice perioadei clasice (fibule Latène C2, căni bitronconice cu gît cilindric și „mustăți” la baza toartei, cățui, cupă cu picior : C10 M. 73 și 118, C14 M. 1, C15 M. 56 și C17 M. 25), în timp ce restul trebuie datate la sfîrșitul sec. III și în prima jumătate a sec. II î.e.n. Astfel, mormintele tîrzii de la Zimnicea aparțin în principal fazei de tranziție dintre cultura getică timpurie (sec. IV—III î.e.n.) și cea clasică. Dacă aparențele nu înșală, după mijlocul sec. II î.e.n., în timp ce așezarea continuă a fi intens locuită, înmormintările se reduc drastic¹⁷ sau devin „invizibile”, datorită răspîndirii accentuate a unor noi practici funerare.

Celălalt lot important de morminte de incinerare în urnă se plasează la sfîrșitul perioadei clasice. Este vorba de cele 126 *Urnengraber* din necropola daco-romană de la Enisala, care începe în ultimele decenii ale sec. I și este folosită în continuare în sec. II e.n.¹⁸. Această descoperire arată cu claritate că reparația masivă a incinerării în urne, respectiv a necropolelor geto-dace s-a produs mai întîi în Dobrogea, către sfîrșitul sec. I e.n. Se poate presupune că impactul roman direct a jucat rolul determinat, mai ales dacă ne gîndim la răspîndirea ulterioară a acestei forme de înmormintare, mai întîi în marile necropole autohtone constituite pe teritoriul provinciei Dacia, apoi și în spațiul extraprovincial.

¹⁵ Cristia, 2, 1972 p. 15—26 și pl. 1—5. Autoarea nu dă o listă a acestor morminte și nu ilustrează decît 12 inventare funerare, dintre care doar patru conțin fibule de tip Latène. Din comentariile cronologice răspîndite în textul publicației monografice a cimitirului (eadem, Dacia, N.S., 24, 1980, în special p. 42—56) putem reconstitui cu aproximație lista celorlalte 17—18 morminte, dintre care patru cu fibule Latène și trei cu fibule tracice, pe care autoarea le încadrează în sec. II î.e.n. (cele din urmă împotriva afirmației din Cristia, 2, 1972, p. 18, după care fibulele de tip celtic „vor fi de fapt singurele pe care le mai întîlnim în mormintele de secol II”).

¹⁶ Este vorba de mormintele : C10 M. 55, 73, 108, 115 și 118 ; C14 M. 1 ; C15 M. 56 și 70 ; C17 M. 25 și 41 ; C19 M.1, eventual și de C19 M. 68 ; C14 M. 3 ; C18 M. 2 și 12.

¹⁷ Nu este totuși exclusă, teoretic, existența unor zone concentrate de înmormintări din această perioadă, avînd în vedere spațiile largi din necropolă necercetate pînă în prezent ; vezi planul săpăturilor, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 57, fig. 1.

¹⁸ M. Babeș, SCIV, 22, 1971, l. p. 19—45 (săpăturile din 1967—1968) ; M. Mănușu-Adameșteanu, Peuce, 9, 1984, p. 31—39 (săpăturile din 1977—1981). Pînă în prezent s-au descoperit 145 morminte de incinerare (dintre care 126 în urnă) și 13 de înhumare (11 copii mici, sugari-infans I, și 2 adolescenți). Vasele fine romane (cânițe, kantharoi), cerceii cu pandativ profilat și varianta tîrzie a fibulei puternic profilate (Almgren 82), descoperite în noile săpături confirmă datarea propusă anterior și asigură sincronismul parțial cu faza tîrzie a davelor de la Răcătău, Brad și Oenița (pentru fibule, cf. V. Căpitanu, Carpica, 16, 1984, p. 66 urm. și fig. 6/5,9 ; 9/1 etc. ; V. Ursachi, *op. cit.*, pl. 17/11 ; 21/3 ; D. Berciu, *Buridava dacică*, p. 39 și pl. 20/1,3 ; datarea lor la Oenița în sec. I î.e.n. este greșită, cf. M. Babeș, SCIVA, 33, 1982, 2, p. 253).

Explicația propusă nu funcționează în cazul grupeii Lipița din bazinul superior al Nistrului. Aici, adevărate necropole, în care predomină mormintele de incinerare în urnă, apar încă din prima jumătate a sec. I e.n. și continuă în sec. II (Lipița, Griniev, Zvenigorod etc. — fig. 2)¹⁹. Faptul că la Griniev și Zvenigorod (Goeva Gora și Velikač) apar, încă de la început și în proporție egală, și morminte în urnă ale culturii Przeworsk pare să indice că în această arie impulsul care a dus la organizarea necropolelor lipițene a venit din partea purtătorilor culturii Przeworsk. În Moldova, cele nouă morminte încă inedite de la Dumbrava (cf. Cercet. Ist. 4, 1973, p. 62) ar putea să indice, de asemenea, reapariția incinerării în urnă încă înainte de orizontul necropolelor carpice din sec. III e.n.

În intervalul dintre mormintele de la Zimnicea și cele de la Enisala incinerarea în urnă este reprezentată doar prin descoperiri sporadice, adesea incerte și de aceea nesemnificative, înregistrate în părțile centrale și sud-vestice ale Daciei. Astfel, din Oltenia provin trei *Urnengräber* de la Padea și un altul (M. 10) din necropola de la Turburea-Spahii, toate cu urne de factură locală²⁰. În Transilvania sînt menționate morminte izolate, în urnă, la Bicsadul Oltului și Giurtelec²¹, iar mai nou la Teleac²².

Totală incertitudine persistă în ce privește descoperirile de la Zetea, unde se vorbește de „numeroase morminte” de incinerare în urne dacice grosiere, dar întregul material ilustrat este în stare de cioburi²³. La fel de incerte și, oricum, apariții izolate sînt descoperirile de „urne” făcute de D. V. Rosetti la Snagov și pe teritoriul municipiului București²⁴. În sfîrșit, după D. Berciu, din cele 382 „morminte” de la Oenița, „foarte puține” (nu se dă numărul), sînt în urnă și ar fi singurele, de altfel, în care „oasele umane . . . s-au mai putut (parțial) păstra”²⁵. Ele s-ar fi întîlnit și în „necropolă” și în așezare, fie în gropi, fie pe solul antic (?), fie depuse sub locuințe sau vetre. Nu sînt descrise inventare complete găsite în aceste „urne” și din publicație nici nu rezultă că ele ar exista²⁶. Chiar dacă, pe lîngă mormintele certe, am considera drept *Urnengräber* și pe cele din urmă, este evident că acest tip rămîne pe parcursul perioadei clasice o apariție

¹⁹ Cf. V. M. Cigilik, *Naselennja Verhn'ogo Podnistrov'ja perșyh stolit' našoj ery*, Kiev, 1975, p. 70—78; mai nou, D. N. Kozak, *Pševors'ka kul'tura u Verhn'omu Podnistrov'i i Zahidnomu Pobužzi*, Kiev, 1984, p. 86—88.

²⁰ Vl. Zirra, *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 234, nota 303 (Padea); P. Gherghe, *Litua. Studii și cercetări*, 1, 1978, p. 17, fig. 3 și 10/6—7 (Turburea). Necropolele respective fac parte din așa-numita grupă Padea-Panaghiurski Kolonii (cf. Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskie*, Wrocław-Varșovia, 1974, p. 74 urm.; idem, *Germania*, 54, 1976, 2, p. 388 urm.) și se datează în a doua jumătate a sec. II — prima jumătate a sec. I e.n. Aici pare să se încadreze și mormintul cu urnă de la Slatina, datat de M. Butoi (Oltenia. StCom, 1, 1974, p. 29—31) în sec. IV—III e.n. dar care, judecînd după virful de lance lung de 46 cm, îndoit și ars, datează mai curînd din sec. II— I e.n.

²¹ D. Protase, *op. cit.*, p. 17 și 26.

²² V. Moga, *Apulum*, 20, 1982, p. 87 urm. Fiind vorba de descoperiri fortuite, neverificate, este posibil ca piesele de la Teleac să provină din morminte în groapă, așa cum se întîmplă în chip cert la Blandiana (*infra*, p. 11, n. 35).

²³ Z. Székely, *Zetevára*, Sf. Gheorghe, 1949, p. 28—29 și fig. 5; ca analogii autorul menționează „mormintele” de la Tinosu și Poiana (?).

²⁴ D. V. Rosetti, *PMMB*, 2, 1935, p. 7—9, 15—20 și 57—68.

²⁵ D. Berciu, *op. cit.*, p. 120.

²⁶ *Ibidem*, p. 121—122. Obiecțiile noastre, formulate în SCIVA 33, 1982, 2, p. 255—256, își vor pierde valabilitatea doar atunci cînd antropologii vor determina oasele recuperate din „urne” drept umane.

accidentală. Excepțiile amintite privesc fie momentul de început (Zimnicea), fie pe cel de sfârșit al acestei perioade (Enisala) sau se limitează la o arie periferică bine conturată — grupa Lipița (fig. 1 și 2).

În schimb, dacă ar fi să acceptăm un punct de vedere curent în literatura noastră mai veche sau mai nouă, adevăratele necropole geto-dace ale perioadei clasice ar fi cele de *incinerare în groapă*. Însușind aici gropile considerate de diferiții autori drept morminte de incinerare se depășește cifra de cinci sute — ceea ce nu înseamnă desigur foarte mult, dar oricum mai mult decât celelalte descoperiri funerare luate la un loc — și s-ar părea că avem astfel rezolvarea problemei în discuție. În realitate, la o examinare critică a documentației lucrurile ne apar cu totul altfel.

Până în prezent, singura necropolă certă, mai bine cunoscută (în ciuda distrugerilor ce au precedat cercetarea) este aceea de a Turburea-Spahii, cu 28 morminte de incinerare în groapă, unul în urnă (deja citat) și un rug (?). Nouă dintre mormintele în groapă conțin ca inventar piese din echipamentul unor războinici, toate trecute prin foc și rupte sau îndoite, precum și puține fragmente ceramice geto-dace, neîntregibile. Inventare specific feminine nu există (o singură perla de sticlă în M.6)²⁷. Credem că nu greșim generalizând, cu prudența necesară, constatările făcute la Turburea asupra întregii grupe oltene a așa-numitului aspect cultural Padea-Panaghiurski Kolonii, caracterizată prin predominarea mormintelor plane de incinerare în groapă, cu inventar bogat în arme de tip Latène și piese de harnașament. Vor fi existat desigur și morminte cu urnă (*supra*, p. 9, n. 20), dar constatările făcute în unele săpături (Corlate)²⁸, ca și extrema raritate a ceramicii între materialele recuperate din descoperirile de acest tip, în covârșitoare majoritate întâmplătoare, ne lasă să presupunem că cele mai multe morminte din grupa olteană erau în gropi simple, ca la Turburea-Spahii. Din aceeași categorie de morminte fac parte, în principiu, și acele descoperiri de arme grupate, arse și îndoite, care datorită absenței oaselor calcinate trebuie considerate înmormintări simbolice (cenotafuri)²⁹.

Prin numărul relativ mare de morminte și existența unor veritabile necropole³⁰, cu inventare bogate în piese de tip Latène celtic, databile în a doua jumătate a sec. II și în prima jumătate a sec. I î.e.n.³¹, teritoriul Olteniei

²⁷ P. Gherghic, *op. cit.*, p. 16—18 și fig. 9, 12—13; idem; în *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1984, p. 30—36 și fig. 2—5.

²⁸ C.S. Nicolăescu-Ploșcor, *Dacia*, 11—12, 1945—1947, p. 21—22.

²⁹ În săpături sistematice nu au putut fi observate oase calcinate în complexele de la Balta Verde (D. Berciu, E. Comșa, *Materiale*, 2, 1956, p. 399—400) și Rast (E. Tudor, *SCIV*, 19, 1968, 3, p. 517). În mormintări simbolice se întâlnesc în aceeași perioadă și în necropola scordiscă de la Belgrad-Karaburma, unde alături de 27 morminte de incinerare în urne și 42 în gropi, au fost înregistrate și cca 15 morminte cu vase și inventar metalic, dar fără oase calcinate, considerate de autor drept cenotafuri (J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, 1 Belgrad, 1972, p. 44).

³⁰ Catalogul publicat în 1974 de Z. Woźniak (*Wschodnie pogranicze...*, p. 183—185) cuprinde 30 localități, în care au apărut arme și piese de harnașament caracteristice grupei în discuție. În 18 cazuri există indicații privind caracterul funerar al descoperirilor, iar în câteva dintre ele putem vorbi cu certitudine de necropole (Turburea, Corlate, Padea, Gruia etc.).

³¹ În acest interval se încadrează fibulele de schemă Latène mijlocie evoluată (LT C2) din mormintele de la Corlate (C.S. Nicolăescu-Ploșcor, *op. cit.*, pl. 2/4), de la Coreova (inedită, Muzeul Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin) și Gruia (inedită, același muzeu, nr. inv. I. 5003, săpături V. Mihal-Enăchiuc, 1969). Pentru informațiile privind aceste două din urmă descoperiri am a mulțumiri dr. Mișu Davidescu, directorul muzeului.

face o notă aparte față de restul spațiului dacic (fig. 1). Ar fi desigur greșit să se atribuie global aceste descoperiri unor grupe de scordisci, refugiați pe teritoriul Daciei în fața ofensivei romane, chiar dacă această deplasare de populație a fost reală³². Cert este că în unele cazuri, controlate arheologic, în morminte a apărut ceramică geto-dacă (Turburea-Spahii, Padea), ceea ce implică cu mare probabilitate atribuirea lor populației autohtone³³. Alte descoperiri sugerează, dimpotrivă, o prezență scordiscă efectivă (Gruia, Ciuperceii Vechi)³⁴. Pentru cele mai multe morminte, apărute întâmplător, o atribuire etnică nu este posibilă. Putem însă conchide că dacă grupa olteană nu este nici exclusiv, nici predominant celtică, manifestarea ei particulară pe plan funerar, prin adevărate necropole de incinerare, este oricum rezultatul unei puternice influențe scordisce în mediul cultural autohton.

În afara Olteniei, în aceeași perioadă răspîndirea mormintelor de incinerare în groapă, cu arme, eventual harnașament și vase de ofrandă, este deocamdată atestată doar de câteva descoperiri din Muntenia (Cepari) și Transilvania (Blandiana, eventual Teleac)³⁵. Tot în Transilvania, la Tilișca cunoaștem două morminte în groapă, cu inventar feminin (podoabe dacice de argint, mărgele)³⁶, la Ariușd un altul, cu fibulă, cuțit și vîrf de săgeată³⁷, iar în Moldova a fost recent semnalat un astfel de mormînt la Brad (fig. 1 și 2)^{37b1a}.

Numărul mormintelor de incinerare în groapă pe care le socotim certe sau probabile nu este foarte mare (sub o sută), iar marea lor majoritate provine din Oltenia, conturînd un fenomen cu caracter regional. Am lăsat în afara acestei estimări și a oricăror concluzii privind obiceiurile de înmormîntare ale perioadei clasice gropile, publicate drept morminte de incinerare, de la Moigrad³⁸ și Oenița³⁹, precum și descoperirile de același

³² Cf. Vl. Zirra, *Dacia*, N.S., 15, 1971, p. 237; idem, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 179--182.

³³ După Vl. Zirra (*Dacia* N. S., 15, 1971, p. 237), numai mormintele în urnă ar fi autohtone, în timp ce acelea în groapă (*Brandgrubengräber*), puțin numeroase, ar trebui legate de pătrunderea scordiscilor. Necropola de la Turburea-Spahii contrazice însă acest fel de a vedea lucrurile.

³⁴ Printre noile descoperiri de la Gruia (*supra*, n. 31) remarcăm două castroane lucrate la roată (Muz. Porților de Fier, nr. inv. I. 4457 și I. 5011), o brățară de fier cu mijlocul lățit și ornat (nr. inv. I. 4392) și două pafiale din fier, placate cu foaie de bronz decorată (inv. nr. I. 4393-94 și I. 5002; tipul I, cf. M. Babeș, *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 199-200 și fig. 1) — toate cu analogii strine în necropola scordiscă de la Karaburma, la fel de altfel ca și vasul cu două torți supratnălțate de la Ciuperceii Vechi (Vl. Zirra, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 182, fig. 5/3).

³⁵ Eug. Popescu, A. Vulpe, *Dacia*, N.S., 26, 1982, p. 90-91 și 113, fig. 8/1-4 (Cepari); aceiași autori au publicat în *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 224 și fig. 8/1-2, o lance și un cuțit de luptă, ambele arse, descoperite la Davidești — Dealul lui Mădăran și provenind eventual dintr-un astfel de mormînt; pentru Blandiana, vezi Il. Ciugudean, *ActaMN*, 17, 1980, p. 425 urm., iar pentru Teleac *supra*, n. 22.

³⁶ N. Lupu, *Thraco-Dacica*, 2, 1981, p. 197-207. Pe baza pieselor de argint, mormîntul se datează în prima jumătate a sec. I e.n.

³⁷ Zsolt Székely, *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 136-137. Datate: a doua jumătate a sec. I e.n.

^{37b1a} V. Ursachi, *op. cit.*, p. 111 și pl. 11. Vasele de import descoperite îl îndeamnă pe autor să creadă că ar fi vorba de mormîntul unui roman (?). Reținem datarea: sec. I e.n.

³⁸ M. Macrea, M. Rusu, *Dacia*, N.S., 4, 1960, p. 201 urm. (săpăturile din 1958-1959: 55 gropi); Al. V. Matei, *ActaMP* 10, 1986, p. 126-128 (săpături 1984: 27 gropi).

³⁹ D. Berciu, *op. cit.*, p. 122 urm. Din cele 382 „morminte de incinerare” majoritatea ar fi în gropi, dar nu se dă cifra exactă.

fel, mai vechi, de la Snagov, București, Poiana, Tinosu, Sf. Gheorghe-Bedeháza, Sighișoara-Wietenberg, Oradea-Salca etc.⁴⁰ Împotriva caracterului funerar al acestor complexe pledează următoarele argumente :

a. Lipsa în general a oaselor calcinate în gropile de la Ocnița⁴¹ și puținătatea lor la Moigrad⁴². În fapt, pentru nici una din descoperirile amintite mai sus nu există o expertiză antropologică autentică, publicată sau comunicată public. Un lot infim de oase mărunte, arse și nearse, recoltate din două gropi de la Moigrad în campania 1987, a fost determinat ca fiind compus exclusiv din oase de animale⁴³.

b. Varietatea extremă a formei gropilor (de ex. la Ocnița : ovale, rotunde, covată, cilindrice, în formă de nișă)⁴⁴ și, de regulă, dimensiunile mult prea mari în raport cu destinația presupusă și cu așa-zisul „inventar”.

c. Umplutura gropilor cuprinde chirpic ars, crustă de vatră, oase de animale, ceramică fragmentară (cioburi din foarte multe vase), rar vase întregi sau întregibile, unelte și ustensile de uz curent sau specializat, foarte rar podoabe, arme sau monede. Asocierea acestor materiale nu este supusă nici unei reguli repetabile, cum ar trebui să se întâmple în cazul inventarului funerar. La fel de neregulată este distribuția lor în umplutură, astfel că gropile în discuție nu se deosebesc prin nimic de gropile menajere, obișnuite în așezările geto-dace clasice.

Trebuie dealtfel reamintit că în așa-zisele „necropole” de la Ocnița și Moigrad, pe nivelul antic — printre presupusele „morminte” — există tipice urme de așezare, de felul locuințelor, aglomerărilor de cioburi și chirpic, vetrelor, cuptoarelor gospodărești etc.⁴⁵. Mai mult decât atât, la Moigrad avem dovada clară că platoul „Măgurii” era fortificat cu val și șanț⁴⁶. Este evident că în primul caz este vorba de o zonă a așezării „civile”, iar

⁴⁰ Pentru descoperirile de la Snagov și de pe teritoriul municipiului București (Fundeni, Dămăroaia, Tei, Popești-Leordeni), vezi D. V. Rosetti, *op. cit.*, (supra, n. 24) și recenziia lui I. Nestor (PZ, 27, 1936, 3—4), p. 270—271), care încă de pe atunci, în directă cunoștință de cauză, se îndoie de caracterul lor funerar („Uns scheint noch immer, daß der Grabcharakter dieser Gruben nicht gesichert ist”); pentru Sighișoara-Wietenberg, cf. K. Horedt, C. Seraphin, *op. cit.*, p. 17—20. În general, vezi D. Protase, *Riturile funerare...*, p. 15—60 (s.v.), și *Autohtonii în Dacia*, I, 1980, p. 93—96.

⁴¹ D. Berciu (*op. cit.*, p. 122) afirmă clar că „nu s-au păstrat oase umane incinerate decât în urne”.

⁴² M. Macrea, M. Rusu, *op. cit.*, p. 207; D. Protase, *Riturile funerare...*, p. 72; Al. V. Matei, *op. cit.*, p. 126.

⁴³ Materialul a fost prezentat de Cornelia Stoica, care a participat la săpături, și a fost studiat de antropologul N. Mirițoiu și de paleozoologul M. St. Udrescu (Institutul Dr. Victor Babeș, București). Din expertiza celor doi specialiști, care au avut amabilitatea de a mi-o pune la dispoziție, rezultă că lotul conține atât oase nearse cât și oase arse (cu dimensiuni de max. 35 mm). Cele dintii sînt oase de *Bos taurus* (molar, metatars, fragment de coxal), *Equus caballus* (fragment de radius) și *ovis/capra* (calcaneu) și prezintă unele rupturi și tăieturi din vechime, care le dau aspectul de resturi menajere. Oasele arse (fragmente de coaste, epifize și diafize, falange, craniu, corn) provin de asemenea de la animale, atât de talie mică (porc, oaie), cât și de talie mare (bovidee). După aspect, piesele studiate ar reprezenta mai curînd oase curățite de carne, ajunse accidental în foc, decât oase calcinate rezultate din incinerarea unor animale; lotul studiat este însă prea mic pentru a se trage o concluzie definitivă în acest sens. Nu a putut fi identificat nici un os uman.

⁴⁴ D. Berciu, *op. cit.*, p. 122.

⁴⁵ Această situație l-a condus pe D. Berciu (*op. cit.*, p. 120) la concluzia puțin obișnuită, după care la Ocnița „întrepătrunderea dintre locuire și înmormîntare a avut loc în permanentă”.

⁴⁶ M. Macrea, M. Rusu, *op. cit.*, p. 204. Fortificația a fost secționată în cursul noilor săpături, întreprinse de Al. V. Matei (*op. cit.*, p. 128).

în cel de-al doilea de o cetate, și că în ambele cazuri gropile în discuție apar ca o urmare firească a locuirii permanente, a unor activități casnice și productive, eventual a unor operații de cult (îngropare de ofrande) ⁴⁷.

Pe de altă parte, inventarul gropilor de la Ocnîța, Moigrad, Snagov etc. are cu totul altă compoziție decît acela al mormintelor certe de incinerare, tumulare sau plane, în care întîlnim de regulă arme și piese de harnașament, mai rar podoabe și ceramică, niciodată însă unelte și resturi de locuințe. Teoretic, se poate imagina că în cursul evoluției „monumentelor de tip Moigrad-Ocnîța” ⁴⁸, care sînt în cea mai mare parte ulterioare grupei oltene de morminte sau tumulilor de tip Popești-Cugir, s-ar fi produs o radicală schimbare a regulilor de constituire a inventarului funerar și de amenajare a mormintelor și, în fapt, ea s-a produs. Numai că, în măsura în care putem urmări o anumită evoluție a practicilor funerare geto-dace, în special în sec. I e.n., indiciile existente nu merg în direcția aberantă a presupuselor „necropole” de tip Moigrad-Ocnîța ⁴⁹, ci în aceea a unei legături cu necropolele daco-romane și ale dacilor liberi. Este vorba cum arătam mai sus, de revenirea la incinerarea în urnă, care predomină net asupra incinerății în groapă, și de practicarea înhumației pentru copii, eventual și adolescenți, în cadrul unui sistem care a fost denumit „biritualism complementar” ⁵⁰.

În legătură cu eventuala folosire a ritului înhumației în perioada geto-dacă clasică se pune problema scheletelor umane, apărute frecvent în diferite contexte arheologice, doar extrem de rar însă în necropole constituite. Mai precis, trebuie dat un răspuns clar la întrebarea dacă aceste descoperiri — resturile a 120—130 indivizi, provenind din cca 20 stațiuni ⁵¹ (fig. 3) — atestă ponderea reală a înhumației la geto-daci în perioada clasică sau dacă nu cumva este vorba de reflexul unui comportament care iese din sfera practicilor funerare propriu-zise. Înclinarea actuală a specialiștilor spre această din urmă ipoteză este determinată de numărul tot

⁴⁷ Și alți cercetători au remarcat că unele sau altele dintre descoperirile de pe Măgura Moigradului nu se încadrează în criteriile curente de definire a necropolelor, dar acordînd descoperitorilor credit, cel puțin parțial, concluziile lor rămîn echivoce, de compromis; cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 73; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, p. 420—422; V. Sirbu, *op. cit.*, p. 108.

⁴⁸ Ca și întreaga stațiune, gropile atribuite așa-zisei „necropole” de la Ocnîța se datează în sec. I e.n.—I e.n. (cf. M. Babeș, *SCIVA*, 33, 1982, 2, p. 252—255). Monedele și fibulele descoperite la Moigrad permit o încadrare cronologică asemănătoare. În ambele stațiuni, fibulele înrudite cu tipul Almgren 82 indică o dată finală către sfîrșitul perioadei geto-dace clasice (cf. *supra*, n. 18).

⁴⁹ Pe baza celor 18 gropi cu materiale geto-dace din sec. III—II e.n. cercetate la Bratei, Ligia Băru (Thraco-Dacia, 1, 1976, p. 183 urm.) ajunge la concluzia că încă din această vreme ar fi apărut ritualul funerar care apoi va caracteriza ceea ce autoarea numește „cimitirele de tip Salca-Porolissum”. Gropile de la Bratei, de forme foarte diferite, conțin în umplutura lor obișnuitul inventar al gropilor din așezări. Într-o singură groapă s-ar fi găsit „cîteva mici oase calcinate”, pentru care lipsește însă expertiza antropologică.

⁵⁰ M. Babeș, *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 33; cu argumente detaliate, bazate în special pe rezultatele noilor săpături de la Poienești, N. Mirițoiu, comunicare susținută la Institutul de Arheologie din București la 11 februarie 1983.

⁵¹ Am pornit de la repertoriul întocmit de V. Sirbu (*Istros*, 4, 1986, p. 89—101 și tabelul fig. 7, cu literatura respectivă), eliminînd însă descoperirile care nu aparțin perioadei clasice (Bereza, Blădina, Celei, Dulceanca) și pe cele cu datare incertă (Bunești, Ciorani, Valea Popii, Vărăști). Nici în privința altor complexe (Brașov, Sighișoara-Albești, Vlădiceasca) încadrarea cronologică propusă de diferiții autori nu a putut fi verificată. Se adaugă, în schimb, o groapă cu schelet de copil din așezarea de pe Ostrovul Șimian (informație G. Popilian).

mai mare de oseminte umane, descoperite fără o ordine evidentă în gropi situate în cuprinsul sau la marginea unor așezări. Pentru caracterizarea și interpretarea corectă a acestei categorii de complexe este necesar să fie puse în evidență următoarele fapte :

a. Gropile cu schelete apar, în general, în arealul locuit al așezărilor⁵² și au forma (cilindrică, tronconică), dimensiunile și umplutura (amestecată

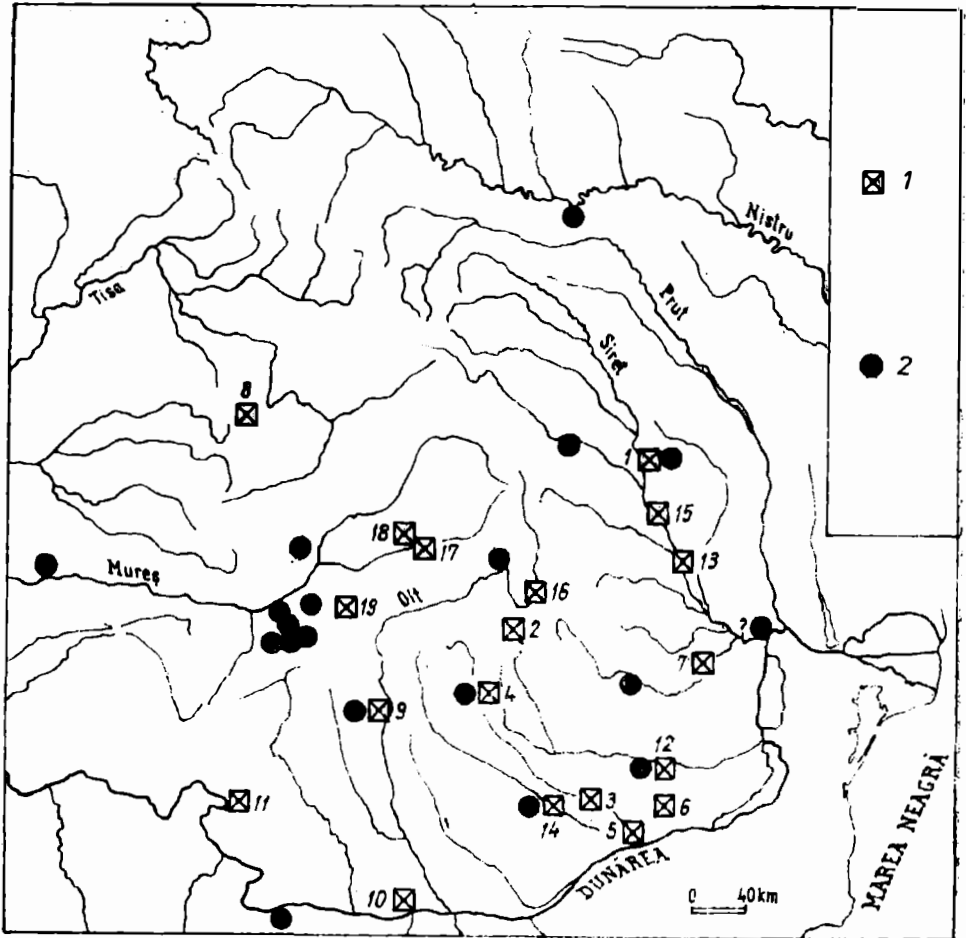

Fig. 3. Gropi cu schelete umane (1) și sanctuare (2) din perioada geto-dacă clasică, în principal sec. I î.e.n. — I e.n. Vezi anexa 2.

⁵² De ex. la Cățelu Nou, Chirnoși, Grădiștea, Sf. Gheorghe-Bedeháza, Șura Mică. În cazul davelor cu „acropole” și așezare deschisă imediat învecinată ele se întâlnesc mai ales în afara fortificației : Popești, Piscu Crăsani, Brad, Sighișoara-Wietenberg. La Cetățeni scheletele de copii au apărut în contextul unui loc de ofrande (în parte arse), aflat în așezare. Noțiunea de „câmp de gropi” — înțelegând prin aceasta un monument de tip deosebit, net separat funcțional și topografic de așezare — s-ar putea aplica în cazul complexului de la Orlea, nu însă, așa cum credeam (M. Babeș, *Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 10) și cum crede încă V. Sirbu (*op. cit.*, *passim*), pentru descoperirile de la Moigrad, Sf. Gheorghe și Sighișoara.

sau stratificată, cu lipitură de pereți și de vetre, pietre, cărbuni, cenușă, oase de animale, fragmente din numeroase vase neîntregibile, alte obiecte de uz comun) caracteristice gropilor menajere din așezări⁵³. Frecvent, scheletele nu zac pe fund, ci în umplutură (la diferite niveluri, cînd sînt mai multe), ceea ce arată că depunerea nu s-a efectuat de la început în gropi special amenajate, ci în cursul umplerii unor gropi care au avut inițial altă destinație⁵⁴. Deși nu poate fi stabilită o legătură topografică și funcțională directă, este de semnalat faptul că în cinci cazuri gropile cu schelete au apărut în stațiuni care au sanctuare (fig. 3).

b. Observațiile făcute *in situ* asupra scheletelor (dispoziții contrare ordinii anatomice, schelete incomplete, părți de schelete, oase izolate, în special cranii) arată că frecvent în aceste gropi au fost depuse, mai exact aruncate, cadavre multilate sau părți din ele. Excepție fac oarecum copiii, ale căror schelete par a fi fost de cele mai multe ori întregi și apropiate ca poziție de normal (întinse pe spate sau ușor chircite). Destul de des, în aceeași groapă s-au descoperit schelete sau părți din scheletele mai multor persoane (de la 2 la 8 indivizi), de vîrste și sexe diferite⁵⁵.

c. Poziția și orientarea scheletelor, chiar și a celor întregi, diferă de la groapă la groapă sau în cuprinsul aceleiași gropi, denotînd absența oricăror reguli stabile, uniforme, de tratament ritual.

d. Nemijlocit asupra scheletelor s-au găsit uneori piese de port sau podoabă (paftale, fibule, cercei, perle, pandantive), niciodată însă arme sau obiecte de uz curent, care să fi fost depuse în chip special cu ocazia îngropării. De asemenea, ceramica (aproape fără excepție fragmentară) și oasele de animale nu constituie componente ale unui inventar funerar, depuse intenționat ca ofrande, ci aparțin umpluturii gropilor respective⁵⁶.

Toate constatările de mai sus evidențiază lipsa de grijă, respectiv lipsa de reguli în tratarea rămășițelor umane și ne duc la concluzia că gropile cu schelete nu pot fi considerate drept *morminte în sensul propriu al cuvîntului*, ci doar ca locuri de depozitare mai mult sau mai puțin întîm-

⁵³ Concret, vezi gropile 31, 110 și 116 de la Grădiștea (V. Sirbu, *op. cit.*, p. 90—92 și fig. 1—5).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 91—92 și 102. Mai nou, V. Ursachi (*op. cit.*, p. 112 urm.) vorbește de existența unor „socluri” cruțate pentru depunerea morților în gropile de la Brad, ceea ce ar implica destinația funerară a acestor gropi dintru început. Situația din gr. 23, unde scheletul M.3 intră sub soclul lui M.2, iar M.1 suprapune pe M.4 (*ibidem*, pl. 17/12) nu se încadrează în această schemă. De adăugat că sistemul de săpătură prin golirea gropilor pe contur (evident în ilustrația fotografică a lucrării citate), și nu prin secționare, lasă loc îndoielii privind veridicitatea profilului publicat: oricum, dacă „soclurile” sînt reale, din pămînt viu, nesăpat, linia care în aceste profile le conturează și spre exteriorul, respectiv fundul gropii ar trebui să lipsească. Împotriva caracterului funerar al acestor descoperiri pledează chiar faptul remarcat de V. Ursachi (p. 113), că umplutura consta din „material caracteristic gropilor menajere”.

⁵⁵ Este cazul la Brad, Brașov (?), Cetățeni, Grădiștea, Ocnița, Orlea, Poiana (?), Popești, Sighișoara-Wietenberg, Sighișoara-Albești (?), Sf. Gheorghe și Șura Mică (literatura la V. Sirbu, *op. cit.*, p. 89 urm.).

⁵⁶ De ex. piesele (fragmente ceramice, oase, corn de cerb, ou, figurină) descoperite cu 10—25 cm deasupra unora din scheletele de la Grădiștea, cărora V. Sirbu (*op. cit.*, p. 90—92) le dă valoarea de „certe elemente de ritual” (?).

plătoare a resturilor unor jertfe umane⁵⁷. Victimele acestor ritualuri de sacrificiu (care implicau probabil și practicarea antropofagiei) vor fi provenit în principal din afara comunității respective, eventual din rîndul unor populații alogene⁵⁸ și putem presupune că au fost destinate, așa cum ne informează Iordanes (*Getica*, 41), „înduplecării” unei zeități supreme de caracter războinic. Indiciile existente nu justifică în schimb ipoteza sacrificiilor umane cu ocazia înmormîntării unor personaje mai importante, astfel că nici în cazul gropilor cu mai multe schelete, între care se presupune existența unui „schelet principal”⁵⁹, nu poate fi vorba de morminte propriu-zise. Toate complexele aici discutate se constituie așadar într-o categorie bine conturată de descoperiri, care în sec. I î.e.n. — I e.n.⁶⁰ acoperă cea mai mare parte a Daciei (fig. 3) și se plasează, îndubitabil, în afara sferei manifestărilor funerare.

Lăsînd deoparte această categorie, rămîn foarte puține atestări ale folosirii ritului înhumației de către geto-dacii perioadei clasice. Este certă astfel, existența unor morminte de înhumație din sec. I e.n. în necropolele

⁵⁷ Pentru reconstituirea exactă a „scenariului” acestor sacrificii sînt necesare foarte atente observații arheologice și antropologice. Cel imaginat de E. Comșa (*Apulum*, 10, 1972, p. 66—68) pentru groapa estică de la Orlea pornește de la ideea că sacrificarea celor șapte victime s-a făcut în apropierea gropii și a fost urmată imediat de depunerea în pămînt, în straturi succesive, ultimul fiind „înmormîntat” personajul pentru care s-ar fi practicat sacrificiile. Poziția extrem anormală a unor schelete (mai ales a picioarelor), separarea sau lipsa unor oase — fapte constatabile în ilustrație (fig. 2 și 6), dar nu în comentariile autorului săpăturilor și ale antropologilor (cf. D. Nicolăescu-Plopșor, C. Rîșcuția, *Rev.Muz.*, 1, 1969, p. 69 urm.) — arată însă că „depunerea” în groapă s-a făcut într-un stadiu avansat de descompunere a ligamentelor și părților moi ale cadavrelor, după ce acestea au zăcut o bună vreme neîngropate. Același lucru poate fi presupus pentru majoritatea scheletelor cu poziții extrem anormale, dezmembrate și cu lipsuri, din alte stațiuni, făcînd ca ipoteza semnificației funerare a acestor descoperiri să fie prea puțin verosimilă.

⁵⁸ În acest sens ar putea fi interpretat faptul că asupra unor schelete din gropile de la Orlea, Poiana, Sighișoara — Wietenberg și Șura Mică s-au găsit paftale, a căror origine trebuie căutată în mediul scordisc din zona de confluență a Savel cu Dunărea pannonică (cf. M. Babeș, *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 207 urm.).

⁵⁹ E. Comșa (*op. cit.*, p. 66—70) definește drept „principale” ultimele schelete depuse în gropile de vest și de est de la Orlea, unul purtînd o pafta, iar celălalt fiind lipsit de inventar. Spre deosebire de V. Sirbu (*op. cit.*, p. 104), considerăm că în lipsa unui inventar bogat sau cel puțin relevant pentru statutul social deosebit al celui pentru care se presupune că s-au adus jertfele umane, singură poziția centrală în groapă nu este suficientă pentru o astfel de interpretare.

⁶⁰ În principal din prima jumătate a sec. I î.e.n. datează paftalele deja menționate (*supra*, nr. 58), în timp ce fibula de tip Jezerine din gr. 84 de la Grădiștea se plasează în a doua jumătate a aceluiași secol, plină în epoca augustee (cf. S. Rieckhoff, *SaalburgJahrb.*, 32, 1975, p. 24 urm.). Mai vechi, din sec. II î.e.n., ar putea fi complexul de la Cetățeni, unde sînt menționate amfore rhodiene. Singurele descoperiri care sînt cu certitudine datate în sec. I e.n., mai precis în a doua sa jumătate, sînt scheletele de la Brad (V. Ursachi, *op. cit.*, pl. 17, 21, 23) care purtau fibule și cercei de felul celor de la Enisala (*supra*, n. 18), precum și pandantive-căldărușă. Pentru cerceii torsionați cu capete zoomorfe (*ibidem*, pl. 28/2—3) un reper cronologic precis îl constituie tezaurul de la Bare (Iugoslavia), conținînd o monedă din anul 87 e.n. (K. Horedt, *Dacia*, N. S., 17, 1973, p. 132, tab. II, nr.4). Pe baza pandantivelor—căldărușă, groapa cu schelete de la Ocnîța trebuie și ea datată în sec. I e.n., cel mai devreme în a doua jumătate a secolului precedent, în nici un caz însă în sec. II î.e.n., cum crede D. Berciu (*Thraco-Dacia*, 4, 1983, p. 35). Datele de cronologie menționate indică o restrîngere a practicării sacrificiilor umane în sec. I e.n., cînd scheletele descoperite sînt mai ales de copii (la Brad 13 din 18 indivizi) și par a se concentra mai ales în Moldova. Din epoca romană (sec. II — III) nu cunoaștem descoperiri care să ateste, în continuare, existența sacrificiilor umane, cu excepția aceleia, incerte ca datare, de la Dulceanca (cf. V. Sirbu, *op. cit.*, p. 96).

aspectului Lipița, inclusiv în cazul unor tumuli „princiari”⁶¹. Către sfârșitul acestui secol, foarte probabil sub influență romană, la Enisala înhumația este rezervată exclusiv copiilor (*supra* n. 18), așa cum se constată mai târziu, în sec. II—III, în necropolele dacilor din provincie (Soporu de Cîmpie, Locusteni) sau în cele timpurii ale carpilor (tipul Poienești)⁶². În rest, în cea mai mare parte a spațiului geto-dac, pentru perioada studiată cunoaștem practic doar câteva descoperiri izolate⁶³, cu totul insuficiente pentru a ilustra o anumită răspîndire a acestui rit (fig. 1 și 2) și a contribui la lămurirea problemei ce ne preocupă aici.

Analiza critică a descoperirilor geto-dace clasice, care pe drept și, mai ales, pe nedrept au fost considerate morminte sau necropole (înțelegînd prin aceasta înmormintări efectuate în arii special rezervate, după reguli precise și constante de tratare a cadavrului și de amenajare a mormîntului (*Grabsitte*), respectiv de constituire a inventarului din piesele de port personal (*Trachtsitte*) și din obiecte depuse ca ofrandă (*Beigabensitte*), ne conduce la următoarele concluzii imediate:

1. Mormintele propriu-zise, certe, sînt cele de *incineratie* — *tumulare* (de regulă cu arderea cadavrului pe loc) și *plane*, cu depunerea resturilor cinerare în *gropi* sau, mai rar, în *urne*. Tes din discuție gropile de tip Moigrad-Oenița, care sînt în fapt gropi de așezare, umplute cu resturi menajere, eventual folosite și pentru depunerea unor ofrande domestice. Nu pot fi considerate drept morminte propriu-zise nici gropile rotunde cu schelete, care reprezintă depozite de resturi ale unor sacrificii umane, ieșind din sfera practicilor funerare. Puținele morminte de înhumație certe apar în zonele periferice ale Daciei către sfârșitul perioadei clasice și aparțin în principal copiilor.

2. *Inventarul mormintelor certe* este constituit după anumite reguli, legate de port și de depunerea de ofrande. Cel mai frecvent, în mormintele de incineratie tumulare și în cele cu gropi plane el este reprezentat prin piese de echipament militar (arme, harnașament), ilustrînd tratamentul funerar deosebit rezervat aristocrației și păturii războinice în sec. II—I i.e.n.

⁶¹ Astfel, în necropolele de la Lipița, Bolotnoe și Zvenigorod și în mormintele „princiare” de la Kolokolin și Čizikov; cf. V. M. Cigiik, *op. cit.* (*supra*, n. 19), p. 77—78; M. Śmiszko, *WladArch*, 13, 1935, p. 155 urm.; idem, *SA*, 1, 1957, p. 238 urm.

⁶² M. Babeș, *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 31—33. Că limitarea ritului înhumației la copii se datorează unei influențe romane pare a o dovedi situația din necropola plană a Romulei, unde s-a constatat o evoluție, de la predominarea incinerării în sec. II — cînd mormintele de înhumație aparțin în majoritatea cazurilor unor copii — către un echilibru al celor două rituri la mijlocul sec. III e. n. (Idem, *Dacia*, N. S., 14, 1970, p. 176 și 191). Trebuie aici din nou amintită tradiția romană care interzicea incinerarea copiilor înainte de apariția dentiției: „Hominem priusquam genito dente cremare mos gentium non est” (Pliniu, *Nat. hist.*, VII, 15).

⁶³ În necropola din epoca bronzului de la Cîndești a apărut un înhumat copil (M. 71), purtînd cercei și fibule similare celor descoperite la Enisala și Brad (*supra*, n. 18 și 60) și databile în ultima parte a sec. I e.n. (V. Bobi, comunicare la sesiunea Muzeului din Tecuci, 7 iunie 1984; A. Florescu și M. Florescu, *Studia Antiqua et Archaeologica*, 1, Iași, 1983, p. 86, atribute același mormînt unei femei). Mai trebuie aici amintite cele câteva morminte de înhumație de la Andolina (azi Ciocănești, jud. Călărași), dintre care unul de copil (M. 11 — cu fructieră și cană lucrate la roată) datează sigur din perioada clasică, mai probabil din sec. I i.e.n. (cf. M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, p. 176 și pl. 39/3; materiale inedite în Muz. Călărași).

Mai rar se întilnesc morminte de incinerare cu piese de port și podoabă, dar nu se remarcă existența unei garnituri specific feminine. Obiectele de caracter de ofrandă (de ex. vase, ustensile, oase de animale) apar extrem de rar. În ansamblu, inventarele perioadei clasice sînt, deci, relativ sărace. Contrastînd cu bogăția de obiecte din așezări, multe de import, de excelentă calitate, această sărăcie nu poate fi explicată decît prin sobrietatea impusă de regulile funerare, respectiv de concepțiile eschatologice, chiar și în cazul înmormintării unor personaje deosebite (ex. tumulii din sec. I e.n. din Moldova). Abaterile se produc sub influența unei mode străine: pe de o parte, cea scordiscă, evidentă în inventarele cu arme din faza timpurie a perioadei clasice, pe de alta, cea germanică (Przeworsk), care face ca în mormintele lipițene să apară arme, fibule perechi, amnare etc.

3. Excepțînd faza de început (în special în Oltenia) și aceea tirzie (în aria Lipița și în Dobrogea, deja controlată de romani), cînd mormintele sînt mai numeroase și formează *necropole*, de-a lungul perioadei clasice descoperirile funerare certe sînt extrem de rare și apar izolat. În preajma marilor așezări și cetăți nu există, în afară de cîteva grupe de tumuli „prin-ciari”, adevărate cimitire, în care să fi fost înmormîntată numeroasa populație concentrată aici. Cunoaștem, așadar, modul de înmormîntare al aristocrației și al unor cete de războinici, care continuă unele tradiții funerare mai vechi. La cealaltă extremitate a scării sociale, persoanele destinate sacrificării rituale nu beneficiază de un tratament funerar reglementat; resturile lor sînt depozitate fără grijă în gropi din așezări. Nu cunoaștem însă mormintele, respectiv necropolele marii mase a populației și, în lipsa unor indicii pozitive, trebuie să admitem practicarea unor forme „discrete” de înmormîntare, insesizabile sau greu sesizabile arheologic⁶⁴. Cea mai plauzibilă este ipoteza incinerării cadavrelor și a depunerii resturilor nu în morminte individuale, ci în locuri comune, alese după anumite criterii. Faptul că asemenea morminte colective nu au fost descoperite, nici întîmplător, nici prin săpăturile sistematice din așezări și din preajma lor, ne obligă să ne gîndim la locuri astăzi inaccesibile sau greu de detectat, precum peșteri, ravene, puțuri adînci, mlaștini, lacuri sau ape curgătoare. După cît se pare, numai o întîmplare fericită poate duce la descoperirea acestor prezumtive „necropole” ale geto-dacilor din perioada clasică.

4. Din ceea ce cunoaștem astăzi, rezultă că reducerea numărului de morminte, respectiv încetarea marilor necropole getice timpurii din zona extra-carpatică, se produce încă în sec. III î.e.n.⁶⁵. Doar la Zimnicea se constată continuarea înmormîntărilor în perioada de tranziție, care precede cristalinizarea culturii geto-dace clasice. În aceeași vreme (sec. III — mijlocul sec. II î.e.n.) se întilnesc înmormîntări autohtone în necropolele Latène din Transilvania, Crișana și Banat⁶⁶. Morminte geto-dace sînt

⁶⁴ M. Babeș, *Dacia*, N. S., 23, 1979, p. 10; V. Sirbu, *op. cit.*, p. 111; A. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, București, 1987, p. 80.

⁶⁵ P. Alexandrescu, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 117 urm.; G. Simion, *Thraco-Dacica*, 1, 1976 p. 155 urm.; M. Irimia, *Pontica*, 16, 1983, p. 91.

⁶⁶ Cf. I. H. Crișan, *ActaMN*, 1, 1964, p. 87 urm.; idem, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania, Baia Mare, 1966*, passim; V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești I*, Baia Mare, 1967, p. 48—52, 105—109; idem, *Alba Regia*, 14, 1975., p. 55—56; I. H. Crișan, *Dacia*, N. S., 22, 1978, p. 148—152.

cunoscute, încă, în faza timpurie a perioadei clasice (mijlocul sec. II -- mijlocul sec. I î.e.n.): grupa olteană a faciesului Padea – Panaghiurski Kolonii, descoperirile de la Zimnicea, Cepari, Teleac, Blandiana, Tilișca, mormintele tumulare cu echipament militar, pe care le-am putea numi de tip Popești-Cugir. Scăderea radicală, practic dispariția descoperirilor fune-

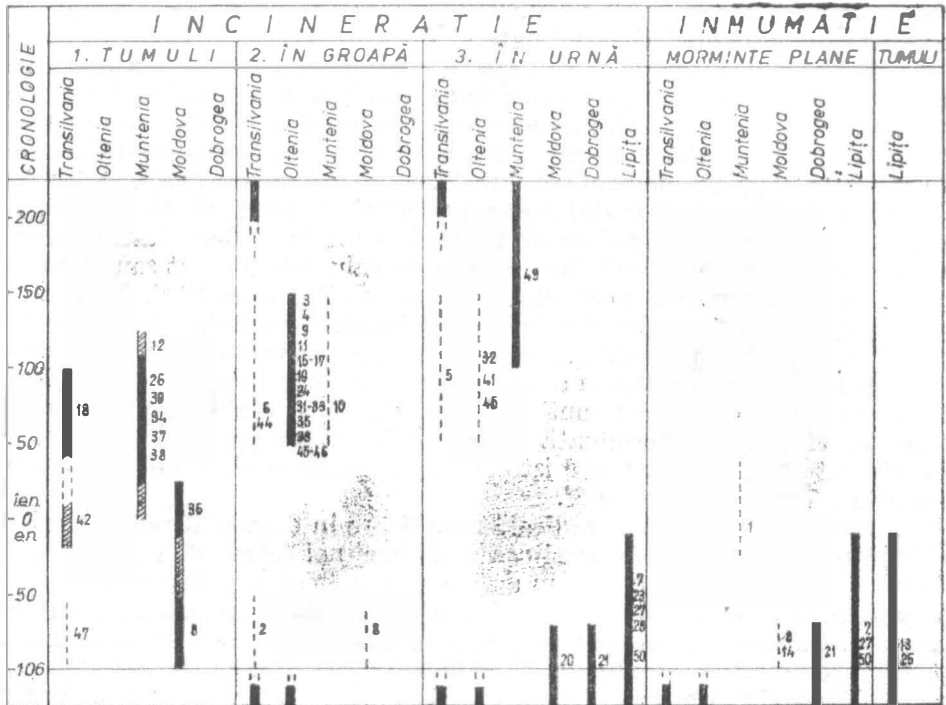

Fig. 4. Cronologia și repartizarea teritorială a descoperirilor funerare geto-dace clasice (coloane = necropole, linii punctate = morminte izolate : numerele corespund descoperirilor din anexa 1).

rare (cu excepția tumulilor, de acum fără arme) intervine *abia la mijlocul sec. I î.e.n.* și acest fenomen se manifestă în cea mai mare parte a spațiului geto-dac până la cucerirea romană. Veritabile necropole apar în sec. I e.n. doar la periferia Daciei, în zonele de contact cu populațiile germanice (în aria Lipița sau în Slovacia, la Zemplin) și cu lumea romană (în Dobrogea, la Enisala). Odată cu cucerirea romană ele vor apare și în zonele centrale ale Daciei (începând din sec. II : Soporu de Cimpie, Obreja, Locusteni), iar apoi în teritoriul extra-provincial înconjurător (în principal sec. III : necropolele de tip Poienestî-Virteșcoi, Chilia-Militari, Medieșu Aurit), încheind astfel perioada misterioaselor morminte „invizibile”. În schimb, vor dispărea mormintele tumulare – odinioară simbol al statutului social și al prestigiului aristocrației geto-dace (fig. 4).

II. PROPUNERI DE INTERPRETARE

Fenomenul studiat — lipsa mormintelor și necropolelor propriu-zise, de tip tradițional, pentru cea mai mare parte a perioadei clasice și în cea mai mare parte a spațiului geto-dac și înlocuirea lor cu forme de înmormintare care se sustrag pînă în prezent cercetării arheologice — își găsește cu greu o interpretare univocă, convingătoare. Oricum, încercarea de a-i da o explicație trebuie să pornească de la realitățile istorice și culturale concrete ale perioadei și zonei date.

Prima constatare care se impune este aceea că manifestarea clară, accentuată, a fenomenului în discuție se plasează într-o perioadă de înflorire economică și culturală, de creștere demografică și chiar de extindere teritorială a etnosului geto-dac, care își găsește cea mai autentică caracterizare în lapidara formulă a lui Trogius Pompeius (Prol. XXXII): „*incrementa Dacorum per Burobosten regem*”⁶⁷. Pe plan arheologic, această realitate este ilustrată înainte de toate de apariția și dezvoltarea intensă a davelor, de ridicarea cetăților întărite cu valuri de pămînt sau ziduri de piatră și de înmulțirea așezărilor comune, de tip „rural”⁶⁸. Pe de altă parte, repertoriul formelor și tehnologia ceramicii, uneltelor și ustensilelor, pieselor de port și podoabă, armelor și harnașamentului se caracterizează în perioada clasică printr-un anumit echilibru între inovație și tradiție⁶⁹, ceea ce vorbește în sensul continuității culturale și etnice. Lipsa necropolelor nu este deci determinată de discontinuitatea populației și nici de evenimente sau circumstanțe istorice particulare care au afectat o zonă sau alta a Daciei preromane⁷⁰.

Rămîne în discuție o radicală modificare în domeniul religiei, implicînd răspîndirea unor noi credințe și a unor noi forme de cult, inclusiv de rit și ritual funerar, așa cum au sugerat A. Vulpe și Eugenia Popescu (*supra*, n.10), iar o lărgire a investigației ne duce astăzi la rezultate pozitive. Cum s-a văzut, pentru perioada dată, gropile cu schelete atestă proliferarea sacrificiilor umane, cu evidentă motivație cultică. Din aceeași perioadă provin numeroase tezaure de podoabe, vase și monede de argint și depozite de vase de lut sau unelte și ustensile de fier, a căror îngropare poate fi pusă, în parte, pe seama unor practici de cult⁷¹. La Conțești s-a descoperit chiar un loc sacru, unde au fost depuse oase de animale incinerate, precum și ceramică, podoabe și arme, în parte arse, iar la

⁶⁷ M. Babeș, *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 327 urm. Pentru identitatea Rubobostes-Burobostes = Burebista, cf. Vl. Iliescu, *StCl*, 10, 1968, p. 115 urm.

⁶⁸ M. Babeș, în vol. *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Mainz, 1982, p. 461 urm.; I. Glodariu, *Architectura dacilor — civilă și militară (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983.

⁶⁹ M. Babeș, *Dacia*, N.S., 23, 1979, p. 12 urm.

⁷⁰ În zonele centrale și vestice dominația celtică a încetat cel mai tîrziu către mijlocul sec. II î.e.n. (*infra* p. 25, n. 97—98), iar în Oltenia contactele și eventuala pătrundere a unor grupe scordice nu au diminuat, ci dimpotrivă au sporit expresivitatea manifestărilor funerare autohtone din sec. II — I e.n. În schimb, în aceeași perioadă, lipsa mormintelor geto-dace în nord-estul Daciei ar putea fi cauzată de prezența și dominația bastarnă (cf. M. Babeș, *SCIVA*, 36, 1985, 3, p. 208—210), dar, ținînd seama de dovezile de cultură locală din zonă (așezări, ceramică), trebuie avută în vedere și determinarea internă a fenomenului la nivelul întregii Dacii.

⁷¹ M. Babeș, *Dacia*, N. S., 23, 1979, p. 11—12; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, p. 424—427.

Cetățeni un complex similar în care ofrandele au fost arse pe loc (grîne, oase de animale, ceramică, obiecte) și s-a practicat sacrificarea unor copii⁷². În sfârșit, în sec. I î.e.n. la geto-daci se răspindesc masiv sanctuarele, fie de formă rectangulară, fie de formă circulară, acum pentru întâia oară realizate în stil monumental, folosind piatra ca material de construcție (fig. 3)⁷³.

Nu este o simplă impresie supoziția că toate aceste manifestări cultice, în linii mari sincrone, reprezintă aspecte ale unuia și aceluiași proces de modificare, de restructurare a sistemului religios geto-dac. Aceasta cu atât mai mult, cu cât informația literară pare să ofere un temelie suficient pentru a vorbi de o „reformă sacerdotal-religioasă a lui Deceneu”⁷⁴. Reanalizând textul lui Iordanes (*Getica*, 41, 67, 69—70 și în special 71), emendând și combinând ipoteze mai vechi ale lui J. Coman și N. Gostar⁷⁵, care — luate izolat — nu erau suficient de convingătoare, V. Lica a oferit un nou punct de plecare, incitant, pentru o discuție cu implicații istorice majore. Spre deosebire de alte interpretări ale textelor antice (de ex. același Iordanes adus ca argument pentru ipotezele preocupări științifice, recte astronomice, ale geto-dacilor și pus în legătură cu cele mai neverosimile sisteme calendaristice, deduse din relațiile numerice aleatorii ale sanctuarelor), concluziile lui Lica se află într-un acord real cu faptele arheologice⁷⁶, care — în ciuda evidenței — a scăpat nu numai istoricului citat, ci și specialiștilor în arheologia geto-dacă.

Este verosimil să identificăm primele sanctuare din cetățile și davele perioadei clasice cu acele *sacella* spre care Deceneu îi îndemna pe adepții săi (*Getica*, 71) și, de asemenea, este inevitabil a face o legătură directă între gropile cu schelete mutilate și acel „cult sălbatic” (sacrificarea prizonierilor) prin care geto-dacii îl înduplecau pe Marte, „căpetenia răz-

⁷² A. Vulpe, Eug. Popescu, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 217—226; D. V. Rosetti, *op. cit.* (*supra*, n. 14), p. 92—93. O legătură între ofrande și foc trebuie făcută și în ceea ce privește așa-zisele vetre ornamentate, în realitate *altare* (ἑσγάραι), care apar în așezările perioadei clasice (sec. I î.e.n.) și sînt uneori legate de lăcașuri de cult (Popești, Cîrlomănești, Piscu Crăsanî ș.a.); cf. T. Makiewicz, *Przegląd Arch.*, 24, 1976, p. 103 urm.; C. Iconomu, *Cercet. Ist.*, 11, 1980, p. 238 urm.

⁷³ O prezentare generală, cu propuneri de reconstituire, la D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984, p. 40 urm. Susținind teza originii autohtone a tuturor tipurilor de sanctuare, autorul citat aducea în discuție construcții din neolitic și bronz, dar nu putea, cîta din întreaga epocă a fierului nici un edificiu care, din punct de vedere arhitectonic sau funcțional, să prefigureze binecunoscutele sanctuare ale perioadei clasice. Descoperirea recentă a unei construcții circulare, cu incintă interioară absidată și postament de piatră în centru, în cetatea getică de la Butuceni, R. S. S. Moldovenească (cf. I. T. Niculiță, *Severnye frakciy. v VI—I vv. do n. e.*, Chișinău, 1987, p. 73 urm. și fig. 6—9) modifică desigur datele problemei. Se vedește acum că astfel de sanctuare au apărut în Dacia pentru întâia oară în sec. IV—III î.e.n., dar originea prototipului rămîne o chestiune deschisă. Este în continuare greu de acceptat că ele derivă din arhitectura laică, așa cum crede I. Glodariu (*Thraco-Dacica*, 1, 1976, p. 249 urm.). Pentru sanctuarele cu aliniamente de tamburi oricum nu există nici o dovadă că ar fi mai vechi decît sec. I î.e.n. În special pentru acestea din urmă, apropierea cu prototipuri grecești (R. Vulpe, *Atti del VII Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, 3, Roma, 1961, p. 177 urm.) ni se pare și astăzi valabilă.

⁷⁴ V. Lica, *Istros*, 1, 1980, p. 177 urm.

⁷⁵ N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacă de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984, p. 89 urm.

⁷⁶ La colocviul Secției greco-romane a Institutului de Arheologie din 13 iunie 1984 am prezentat aspectul arheologic al problemei în sensul în care este expus și aici, în timp ce V. Lica a reluat discutarea „reformei lui Deceneu” sub aspect istoriografic.

boaielor” (*Getica*, 41). Este adevărat că Iordanes nu vorbește despre practicile funerare ale „goților” (geților), dar trebuie să admitem că în condițiile înnoirii panteonului geto-dac, ducând posibil la preeminența lui Marte ⁷⁷, s-a produs și o modificare a reprezentărilor despre „viața viitoare”, cu repercursiuni directe în ritul și ritualul funerar. De aici, probabil, noile forme de amenajare, amplasare și dotare a mormintelor, care le fac practic nedetectabile cu metodele tradiționale ale arheologiei.

S-a obiectat — oarecum preventiv — împotriva acestei ipoteze, invocându-se faptul că schimbarea practicilor funerare intervine „cu cel puțin un secol” înainte de vremea lui Deceneu ⁷⁸. S-ar putea adăuga că, probabil, cele mai vechi sanctuare (sanctuarul de la Butuceni, cel din nivelul — 1,50 m de la Popești și construcția cu absidă de la Celățeni) ⁷⁹, ca și unele gropi cu schelete ⁸⁰ și sînt și ele mai vechi decît sec. I î.e.n. Unele dintre aceste posibile obiecții sînt însă grevate de anumite incertitudini, mai ales de ordin cronologic, și chiar dacă sînt acceptate, rămîne valabilă constatarea că dispariția monumentelor funerare de tip comun, proliferarea sacrificiilor umane și a sanctuarelor, mai ales a celor de tip monumental ⁸¹, devin realități efective, generale, abia către mijlocul sec. I î.e.n., deci în vremea lui Burebista și a sfătuitorului său Deceneu.

În măsura în care obiecțiile amintite mai sus au totuși o substanță reală, trebuie avută în vedere o fază „populară”, de manifestare spontană a modificărilor în credințele și practicile de cult (în special în cele funerare) ale geto-dacilor, care a premers „reforma lui Deceneu” ⁸². Drept cauze pot fi invocate, în general, transformările petrecute în sinul societății geto-dace, care se manifestă în destrămarea definitivă a relațiilor gentilice, accentuarea diferențelor sociale și separarea tot mai marcată a unei aristocrații războinice, înconjurată de cetele ei militare. Pe planul conștiinței, aceasta va fi dus la o exaltare a calităților luptătorului și la modificarea corespunzătoare a panteonului și a sistemului de credințe (inclusiv eschatologia), de mituri și de practici de cult ⁸³.

⁷⁷ N. Gostar, *Cercetări*, 12—13, 1981—1982, p. 296—297; N. Gostar, V. Lica, *op. cit.*, p. 92 urm.

⁷⁸ V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 112.

⁷⁹ I. T. Niculiță, *op. cit.* (*supra*, n. 73); R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 33 și fig. C; p. 39 și fig. 34. După D. V. Rosetti (comunicare la Institutul de Arheologie, la 7 septembrie 1975), în absida de la Celățeni s-ar fi găsit o fibulă de schemă Latène mijlocie și amfore rhodiene.

⁸⁰ Avem în vedere groapa cu trei schelete de copii și fibulă tracia de la Celei (O. Toropu, V. Tătulesa, *Sucidava-Celei*, București, 1987, p. 46), databilă în sec. III î.e.n. Celelalte descoperiri plasate de V. Sîrbu (*op. cit.*, tabel fig. 7) în sec. III—II î.e.n. nu dispun de elemente certe de datare sau au un alt caracter (Blzdina, Berea, Bunești, Coconi, Poiana). Nici descoperirile încadrate în sec. II — I î.e.n. nu au furnizat obiecte sigure databile în sec. II, ci numai în sec. I (*supra* p. 16, n. 60). La o distanță mai mare de timp înapoi (sfîrșit Ha B — început Ha C) se plasează complexul recent publicat de la Baciu (Z. Kalmar, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 166 urm.).

⁸¹ Pentru cronologia sanctuarelor, cf. II. Daicoviciu, I. Glodariu, *ActaMN*, 13, 1976, p. 71 urm.; II. Daicoviciu, *ActaMN*, 17, 1980, p. 79; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, p. 170—215.

⁸² V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 112.

⁸³ M. Ellade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București, 1980, p. 21—37.

III. CORESPONDENȚE CELTICE

În acest context, trebuie avute în vedere și posibile corelații cu lumea exterioară, în special cu lumea celtică, aflată și ea acum într-o perioadă de „reformă” religioasă. Limitind, pentru început, comparația la domeniul funerar, constatăm că cea mai mare parte a populațiilor înconjurătoare au cunoscut o evoluție normală, fluentă. Pentru perioada secolelor II î.e.n. — I e.n., în răsărit sînt bine documentate mormintele și necropolele sciților tîrzii (tip Zolotaja Balka și Neapolis Scitica) și ale sarmaților, în nord necropolele germanice timpurii (tip Poienești-Lukașevka și Przeworsk), spre sud-vest cele scordisce (Karaburma) și, mai departe, cele ilire (Donja Dolina, Ribić), iar spre sud cele trace (grupa Panaghiurski Kolonii). Numai spre vest și nord-vest, în aria Latène central-europeană se manifestă un fenomen comparabil cu cel din Dacia : într-o perioadă de mare înflorire economică și culturală, de dezvoltare a așezărilor spre forme proto-urbane (*oppida*) și desigur de creștere demografică, lipsese mormintele. Cum a observat Horedt (*supra*, n.9), așa-numita „zonă lipsită de morminte” celtică (*gräberlose Zone*)⁶⁴ se întinde spre răsărit, fără întrerupere, pînă în spațiul dacic, cuprinzind însă nu numai Transilvania, ci și cea mai mare parte a ariei extracarpatică.

Momentul încetării necropolelor din Latène-ul mijlociu în diferitele regiuni ale oikumenei celtice poate fi stabilit cu destulă precizie, înainte de toate în termeni de cronologie relativă⁶⁵. În *Germania de sud*, mai precis în partea de la sud de Dunăre a Bavariei, cele mai tîrzii morminte celtice conțin tipuri Latène (LT) C2, de ex. fibula de tip Mötschwil (la Manching-Steinbichel) și sînt deci contemporane cu faza de început a așezărilor oppidane. În schimb, din faza de înflorire a acestor așezări (LT D1)

⁶⁴ Termenul îi aparține lui J. Werner (JahrbRGZM, 2, 1955, p. 176), care a și conturat în linii mari întinderea ariei celtice lipsite de morminte : Elveția de nord, sudul Germaniei, Boemia, Moravia, Austria și Ungaria (*Ibidem*, p. 172). Prima analiză a acestui fenomen, pentru sudul Germaniei, i se datorează lui W. Krämer (Germania, 30, 1952, p. 330—337); el constata o „relaxare”, o degradare a regulilor funerare către sfîrșitul Latène-ului mijlociu, urmată de încetarea necropolelor respective și, pe de altă parte, frapanta absență a mormintelor celtice în Latène-ul tîrziu. Krämer ajunge la concluzia că este vorba de o modificare profundă (*tiefgreifender Wandel*) în cultul funerar celtic, cauzată probabil de „transformări ale concepțiilor religioase”.

⁶⁵ Pentru perioada care ne interesează aici este importantă subîmpărțirea fină a Latène-ului mijlociu în două faze : LT C1 și LT C2, argumentată în detaliu de H. Polenz (*Mittel- und spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main*, Offenbach, 1971) și W. Stöckli (Germania, 52, 1974, 2, p. 368 urm.), dar, pe un temei îndoicnit, recent contestată de W. Krämer, Germania, 40, 1962, 2, p. 305—309 și fig. 1; idem., *Die Grabfunde von Manching . . .*, p. 35—38; R. Christlein, BayerVorgeschbl, 47, 1982, p. 275 urm.). Propuneri de datare absolută a acestor faze, folosind cercetări recente de dendrocronologie, au fost făcute de H. Polenz (BayerVorgeschbl, 47, 1982, p. 125) și A. Miron (Trierer Zeitschr, 49, 1986, p. 159) :

	Polenz	Miron
LT C1	250/235 — 185/170 î.e.n.	250—190 î.e.n.
C2	185/170 — 120/105	190—130
D1	120/105 — 55/40	130—60
D2		60—20

nu sînt cunoscute decît trei-patru morminte, iar cele 13 morminte din LT D2 au fost atribuite unor celți imigrați din Turingia⁸⁶. În *Elveția de nord* (zona platoului și Jura) situația este asemănătoare; după un orizont LT C1—C2 bogat în descoperiri funerare, urmează penuria de morminte caracteristică pentru LT D⁸⁷. Singura excepție notabilă o constituie necropola de înhumăție de la Basel-Gasfabrik⁸⁸.

În *Boemia*, cele mai tirzii morminte aparțin orizontului cu lanțuri de centură aplatizate, din fier, ceea ce arată că încetarea necropolelor, respectiv modificarea radicală a obiceiurilor funerare s-au produs mai devreme, la sfîrșitul LT C1. Din perioada marilor oppida (Stradonice, Zavist etc.) nu este cunoscut nici măcar un singur mormint⁸⁹. Pentru *Moravia*, tratînd problema din punct de vedere strict cronologic, M. Čizmář⁹⁰ constată dispariția necropolelor, de asemenea, la nivel LT C1 și apariția așezărilor de tip oppidan în faza LT C2 (cu fibula Mötswil la Stare Hradisko). Și în *Slovacia* orizontul final al necropolelor celtice este caracterizat de tipuri LT C1 (fibula cu sferă, brățara cu ove, lanțuri de centură aplatizate)⁹¹. Pe baza unei scheme cronologice astăzi depășite, el a fost datat de B. Benadik la începutul sec. I î.e.n. și, ca urmare, încetarea acestor necropole a fost explicată nu numai printr-o schimbare a riturilor funerare, ci și printr-o dislocare a habitatului celtic, ca urmare a expansiunii dacilor spre nord-vest⁹². În realitate, între sfîrșitul necropolelor celtice (LT C1, eventual începutul LT C2) și orizontul așezărilor celto-dace din Slovacia (LT D1—D2) există o distanță de timp suficient de mare pentru a elimina relația cauzală invocată de Benadik.

Este interesant că, în LT tirziu, în Slovacia zona lipsită de morminte se întinde spre nord dincolo de limitele habitatului celtic sau celto-dacic, cuprinzînd și aria culturii Púchov. În absența unor descoperiri funerare certe, K. Pieta presupune practicarea incinerăției și modalități „discrete” de depunere a resturilor, eventual rîspîndirea lor pe cîmpuri, în păduri sau în ape⁹³. Și teritoriile Austriei (la nord și est de Alpi) și Ungariei⁹⁴ intră în aria mai largă central-europeană, cu bogate necropole

⁸⁶ R. Christlein, *op. cit.*, p. 282 urm.; W. Krämer, *op. cit.*, p. 36—37.

⁸⁷ D. Viollier, *Les sépultures du second âge du fer sur le plateau suisse*, Geneva, 1916. Este semnificativ, de ex., faptul că din cca 90 morminte celtice descoperite pe teritoriul orașului Berna, majoritatea sînt LT C2 și doar două aparțin LT D; cf. B. Stähli, *Die Latènegräber von Bern-Stadt*, Berna, 1977, p. 40—41 și 152.

⁸⁸ E. Major, *Gallische Ansiedlung mit Gräberfeld bei Basel*, Basel, 1940, p. 136—139, 151—170.

⁸⁹ Vezi excelentul studiu al lui J. Waldhauser, în vol. *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*, Paris, 1979, p. 124—156. Eliminînd mișcările de populație dintre posibilele cauze, autorul vorbește de o centralizare și unificare a cultului, de o desecularizare („Desäkularisation) a practicilor funerare și califică fenomenul în ansamblul său (inclusiv aspectele social-economice) drept „a doua revoluție celtică”.

⁹⁰ ArchRozhl, 22, 1970, 5, p. 569—573.

⁹¹ B. Benadik, în vol. *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*, Bratislava, 1977, p. 16—21 și fig. 1—5. Contrar afirmației autorului, se pare că fibula Mötswil apare într-un mormint de la Nitra (K. Pieta, în același vol., p. 284 și fig. 1/10), astfel că cel puțin această necropolă a funcționat pînă la nivelul LT C2.

⁹² B. Benadik, *op. cit.*, p. 22 urm.

⁹³ K. Pieta, *Die Púchov-Kultur*, Nitra, 1982, p. 191.

⁹⁴ St. Nebehay, în vol. *Keltische Studien*, Brežice, 1977, p. 55, cu referire în special la Austria de răsărit; pentru Ungaria, cf. I. Hunyady, *Die Kellen im Karpatenbecken*, Budapesta, 1942—1944, passim, și foarte recent *Arheologija Vengrii* (sub red. V. S. Titov și I. Erdelyi), 3, Moscova, 1986, p. 194—195.

LT C1, dar cu un orizont LT C2 slab marcat și lipsită de necropole în LT D⁹⁵, când, deși nu în formele cele mai pregnante, o serie de așezări celtice locale prezintă certe elemente de viață oppidană⁹⁶.

În sfârșit, pe teritoriul României, în Crișana și Transilvania, necropolele celtice încetează la sfârșitul fazei LT C1 sau la începutul LT C2, ceea ce în termeni de cronologie absolută înseamnă o dată în cursul primei jumătăți a sec. II î.e.n.⁹⁷. Acest lucru s-a putut însă produce aici independent de modificarea practicilor funerare, fiind eventual de pus în legătură cu decăderea puterii celților și retragerea lor spre Dunărea mijlocie, sub presiunea crescândă a dacilor⁹⁸.

În alte zone ale lumii celtice modificarea amintită, oricum, nu a avut loc, așa cum arată abundența descoperirilor funerare (uneori chiar continuitatea înmormintărilor în aceleași necropole) în LT C2 și LT D. În imediata apropiere a Daciei este cazul celților scordisci și taurisci din valea Savei și din regiunea de confluență cu Dunărea⁹⁹. Este, mai departe, cazul celților din nordul Italiei¹⁰⁰ și sudul Elveției (Tessin)¹⁰¹, din nord-estul Franței (Marna)¹⁰² și din vestul Germaniei (bazinul Rinului mijlociu și al afluenților săi Main și Mosel-Saar)¹⁰³.

Rezumând, părăsirea necropolelor celtice „clasice” la sfârșitul LT C1 sau în cursul LT C2 și absența sau raritatea extremă a înmormintărilor din LT C2 și mai ales din LT D reprezintă o realitate indubitabilă în spațiul central-european, din sudul Bavariei pînă în interiorul arcului carpatic. Ea coincide în timp cu apariția și dezvoltarea maximă a așezărilor de tip *oppidum* și nu poate fi deci pusă pe seama discontinuității

⁹⁵ Datarea mormintelor de la Nagyvenyim și Sárkesy, din Transdanubia, respectiv a orizontului verigilor de picior cu patru ove în faza timpurie a LT D (pînă în anii 80 – 60 î.e.n.), propusă de E. B. Vágó (Alba Regia, 1, 1960, p. 51–52), este greșită. Complexele respective sînt de plasat cel mai tîrziu în LT C2. Observația este valabilă și pentru necropola de la Mátroszöllös, datată de P. Palay (ActaArchHung, 24, 1972, 4. p. 353 urm.) între sfârșitul sec. II și mijlocul sec. I î.e.n.

⁹⁶ M. Szabó, *Auf den Spuren der Kelten in Ungarn*. Budapesta, 1971, p. 34–35; M. Károly, ActaArchHung, 37, 1985, p. 391 urm.

⁹⁷ Vl. Zirra (ArchRozhii, 23, 1971, 5, p. 530–535 și fig. 3; idem, File de istorie, 3, 1974, p. 153) a identificat cu justețe fibulele LT mijlocii cu sferă pe picior și lanțurile de centură aplatizate ca tipuri specifice celui mai tîrziu orizont celtic din Dacia, dar datarea propusă (ultimele două-trei decenii ale sec. II î.e.n.) nu mai corespunde datării actuale a LT C1–LT C2 de început.

⁹⁸ În cele mai timpurii așezări geto-dace clasice din zonă s-au descoperit piese de tip Latène, care plasează momentul lor de început la mică distanță de timp de sfârșitul necropolelor celtice: două fibule LT C2 la Berindia (S. Dumitrașcu, I. Ordentlich, Crisia, 3, 1973, p. 66 și fig. 15–16) și un fragment de brătară cu ove la Piatra Craivii (I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, Celticum, 12, 1965, pl. 85/20). O prezență celtică în Crișana și Transilvania după acest moment devine improbabilă.

⁹⁹ Cf. J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Belgrad, 1968, p. 16–19 și 111 urm.; M. Guštin, în vol. *Keltske študije*, Brežice, 1977, p. 67 urm.; idem, *JahrbRGZM*, 31, 1984, p. 311 urm.

¹⁰⁰ J. Grauc, *Die Gräberfelder von Ornabasso*, Hamburg, 1974; R. De Marinis, în vol. *Keltske študije*, p. 23–50; M. Tizzoni, *Studi Archeologici (Bergamo)*, 1, 1981, p. 5–39.

¹⁰¹ W. Stöckli, *Chronologie der jüngeren Eisenzeit im Tessin*, Basel, 1975.

¹⁰² Cf. J. -J. Flouest, I.M. Stead, *Iron Age Cemeteries in Champagne. The Third Interim Report*, Londra, 1979.

¹⁰³ G. Behrens, *Denkmäler des Wangionengebietes*, 1923; G. Mahr, *Die jüngere Latènekultur des Trierer Landes*, Berlin, 1967; H. Polenz, *op. cit.* (supra, n. 85); A. Miron, *op. cit.* (supra, n. 85). În două cazuri – Heidetränk și Dünsburg – morminte LT D sînt legate de oppida (cf. Chr. Schlott, D. R. Spennemann, G. Weber, *Germania*, 63, 1985, 2, p. 439 urm.).

de populație, ci — așa cum fac cei mai mulți specialiști (Krämer, Waldhauer, Pieta etc.) — trebuie explicată printr-o profundă modificarea a reprezentărilor religioase, care a dus la practicarea unor forme funerare „discrete” sau chiar „invizibile”.

Aceasta nu este singura concordanță reală între lumea geto-dacică și cea celtică central-europeană în domeniul spiritualității, în perioada dată. La fel de evidentă este proliferarea paralelă a sacrificiilor umane, ale căror urme se găsesc de regulă în așezări. Situația din marele oppidum de la Manching, din Bavaria, este cea mai grăitoare în acest sens. Aici, între 1955 și 1973, pe o suprafață excavată de peste 74 000 mp, atît în strat, cît și în complexe adîncite (gropi menajere și de pari, șanțuri), au fost descoperite nouă schelete (în poziții anormale, uneori cu părți lipsă), 56 cranii și cca 5000 oase umane izolate, provenind în total de la cca 400 indivizi. Observațiile din teren și mai ales studiul antropologic au pus în evidență indicii clare privind moartea violentă a persoanelor respective și tratamentul ulterior al cadavrelor: dezmembrarea lor în stare „proaspătă”, păstrarea îndelungată a capetelor ca trofee (cultul craniului), debarasarea neglijentă de celelalte părți, unele rămase la locul sacrificării altele — în special membrele — lepădate liber în așezare (de unde și urmele de dinți de carnivore, în special de ciine, constatate pe o treime din oasele lungi)¹⁰⁴. Totul vorbește despre practicarea a numeroase sacrificii umane de-a lungul celor peste o sută de ani de existență a oppidumului (LT C2-D1).

Astfel de „descoperiri macabre”, desigur nu în cantitatea de la Manching, se cunosc și din alte așezări celtice, în principal din LT D, dar uneori și din vremea de început a stăpînirii romane, din Germania de sud-vest (Altenburg-Rheinau, Grossgartach, Breisach-Hochstetten), din Elveția (Basel-Gasfabrik, Marthalen, Berna-Engehalbinsel, Geneva), din Franța (Mont Beuvray) și din Boemia (Stradonice)¹⁰⁵. În unele cazuri, gropile cu resturi umane fac parte dintr-un loc de cult, cum este cazul la Pákozd (Ungaria)¹⁰⁶, iar la Wallertheim (Rinul mijlociu) și Normée (Marna) ele sînt legate de necropole LT C-D¹⁰⁷. Pe teritoriul țării noastre singura „descoperire macabră” din vremea prezenței celtice este aceea de la Berea; fiind vorba de o așezare autohtonă, cele 16 schelete descoperite într-o groapă-bordei reprezintă mai curînd mărturia nemijlocită a unui

¹⁰⁴ G. Lange, *Die menschlichen Skelettreste aus dem Oppidum von Manching*, Die Ausgrabungen in Manching, 7, Wiesbaden, 1983. În ciuda acestor indicii clare, autorul (p. 109–112) crede că, în general, este vorba de „Inmormintări rituale” ale unor membri ai comunității, idee de care se distanțează, însă, chiar conducătorul săpăturilor de la Manching, W. Krämer (*Die Grabfunde von Manching...*, p. 36).

¹⁰⁵ U. Ruoff, *Jahrb. Schweiz. Ges. Urgesch.*, 51, 1964, p. 55–61 (cu întreaga bibliografie). De adăugat, în zona de contact daco-scordiscă, groapa cu șase schelete și fibulă LT C de la Gomolava (Iugoslavia); cf. J. Petrović, *Gomolava. Arheološko nalazište*, Novi Sad, 1984, p. 51–52 și fig. 48–49.

¹⁰⁶ É. F. Petrés, *Acta Arch. Hung.*, 24, 1972, 4, p. 365 urm. Jertfe umane efectuate în sanctuare sînt cunoscute la celți încă din sec. III î.e.n., de ex. la Libenice (cf. A. Rybova, B. Soudsky, *Libenice. Keltse svatyně ve Středních Čechách*, Praga, 1962, p. 327). Probabil sub influența celtică, ele au fost practicate în locuri speciale de cult și în cultura Púchov (K. Pieta, *op. cit.*, p. 191–192, 198–201).

¹⁰⁷ U. Ruoff, *op. cit.*, p. 57–58; K. Schwarz, *Jahresber. Bayer. Bodendenkmalpflege*, 1962, p. 59 urm. Ambii autori notează prezența oaselor umane calcinate în puțurile din Aquitania (LT D) și Vandeea (epoca romană), care, deși considerate de cercetătorii francezi drept „puits funéraires” sau „puits cinéraires”, par a fi mai curînd locuri de ofrandă.

eveniment războinic, căruia i-au căzut victimă localnicii, decit rezultatul unor sacrificii umane cu caracter de cult¹⁰⁸.

Comparația poate continua în domeniul lăcașurilor de cult. La celții din zona lipsită de morminte, în principal în Germania de sud, între Alpi și Main, începând poate din LT C2, dar sigur în LT D1 apar în număr mare incinte sacre, delimitate cu valuri și/sau palisade, așa numitele *Viereckschanzen*. Ideea incintei rectangulare s-a materializat încă din LT timpuriu și a continuat în LT mijlociu și cel târziu în legătură cu necropolele celtice din bazinul Marnei și de la Rinul mijlociu (așa numitele *enclos funéraires*). Răspindindu-se în zona lipsită de morminte din LT târziu, aceste incinte își pierd semnificația funerară, pentru a deveni locuri de cult (*loci consecrati* la Caesar, *bell. Gall.* VI, 17), care includ sanctuare rectangulare de lemn și puțuri adânci pentru depunerea periodică de ofrande¹⁰⁹. În afară de îngropare, se practică în această vreme și scufundarea ofrandelor în ape și mlaștini¹¹⁰ sau arderea lor în așa numitele *Brandopferplätze*¹¹¹.

Constatăm așadar că lumea celtică central-europeană cunoaște în faza civilizației oppidane un complex de manifestări religioase noi, specifice: folosirea unor forme de înmormintare „discrete”, nedetectabile, frecvente sacrificii umane și depuneri de ofrande și, în sfârșit, exercitarea operațiilor de cult în incinte și locașuri cu destinație sacră. Fiecare din aspectele amintite își găsește corespondentul, în Europa „barbară” a acelei vremi, numai la geto-daci, ceea ce — având în vedere vecinătatea nemijlocită și contactele strinse între cele două etnii încă din sec. IV î.e.n. — nu este cu totul surprinzător și, probabil, nici întâmplător. Ca și la geto-daci, la celții central-europeni se presupune existența unei perioade în care încep spontan aceste modificări, urmată de perioada în care ele deja s-au generalizat¹¹². În stadiul actual al cercetării, este totuși greu de decis — admitând că am elimina ipoteza unei evoluții paralele absolut independente — asupra întîietății și deci a sensului în care s-au răs-

¹⁰⁸ Vl. Zirra, *Satu Mare. StCom.*, 4, 1980, p. 68—69 și pl. 56. Un caz similar, de asemenea din Latène-ul mijlociu, este cunoscut la Dneboh, în nordul Boemiei, unde localnicii par a fi fost victimele unei incursiuni celtice (E. Pleslová-Štiková, *PamArch.* 49, 1958, 1, p. 143—158. Despre motivația și modalitățile de practicare a jertfelor umane la celți, vezi Caesar, *bell. Gall.* VI, 16, 17, 19; Diodor, V, 29, 4—5; 31, 3; 32, 6; Strabon, IV, 5.

¹⁰⁹ K. Schwarz, *op. cit.*, p. 22—77; idem, în *Ausgrabungen in Deutschland*, 1. Mainz, 1975, p. 324—358. În incinta, exemplar săpată, de la Holzhausen, pe care Schwarz o denumește cu termenul grec *lémenos*, au fost descoperite trei puțuri, dintre care unul atinge adâncimea de 35 m (!) și în care s-au depus ofrande arse.

¹¹⁰ W. Torbrügge, 51—52. *BerRGK* 1970—1971, p. 1 urm. Dintre descoperirile din Dacia, în această categorie se încadrează depozitul de obiecte de fier din turbăria de la Lozna (S. Teodor, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 133 urm.) și acela de vase din puțul de la Ciolănești (M. Pătrescu Dimbovița, în vol. *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 285 urm.).

¹¹¹ Cf. W. Krämer, în *Helvetica Antiqua. Festschrift Emil Vogt*, Zürich, 1966, p. 111 urm.; idem, *JahrRGZM*, 13, 1966, p. 60 urm. Astfel de descoperiri, făcute chiar pe locul de ardere a ofrandelor, eventual combinate cu jertfe umane apar și în cultura Púchov (K. Pieta, *op. cit.*, p. 191—198). În Dacia, cea mai bună paralelă o constituie descoperirea de la Cetățeni (*supra*, p. 21 n. 72)

¹¹² J. Waldhauser, *op. cit.*, (*supra* n. 89), p. 151—152. Pentru Boemia, granița dintre cele două etape este plasată la mijlocul sec. II î.e.n. data acceptată de autor pentru sfârșitul LT C1; în sudul Germaniei și nordul Elveției ea trebuie fixată mai târziu, la sfârșitul LT C2.

pândit modificările și inovațiile sesizate : de la celți la geto-daci sau de la geto-daci la celți ? Și aceasta pentru că, în ciuda unui sincronism de ansamblu, care ar putea ascunde de altfel o anumită lipsă de precizie cronologică, transformările ideilor și practicilor religioase în una sau alta din cele două arii nu s-au produs sub toate aspectele în același timp.

În Europa centrală sanctuarele au o tradiție locală mai îndepărtată (cel de la Libenice aparține LT B2) și sînt în general mai vechi decît cele din Dacia ; același lucru se poate spune despre sacrificiile umane, care caracterizează mai de timpuriu comportamentul războinic și de cult al celților¹¹³ și despre obiceiul de a depune ofrande¹¹⁴. În schimb, în Dacia practicarea unor forme de înmormintare „invizibile” ar părea să-și aibă începuturile încă din sec. III î.e.n., cînd, cu excepția Zimnicei, încetează necropolele geto-dace timpurii din zonele extra-carpătice¹¹⁵, deci înainte dispariției cimitirelor celtice LT C central-europene. Se poate concluda că manifestările de caracter religios comune Europei centrale și Daciei nu se produc concomitent. Ele sînt deci rezultatul evoluției proprii a fiecăreia dintre cele două arii și, în egală măsură, al contactelor îndelungate, nemijlocite, dintre celți și daci, care — mai ales în ultimele două secole î.e.n. — au dus la puternice influențe și împrumuturi culturale în ambele sensuri¹¹⁶.

Revenind la domniul funerar, răminem la încheierea că penuria de morminte și necropole în perioada geto-dacă clasică nu se explică prin influențe celtice, ci prin modificarea spontană a ritului și ritualului funerar în cursul perioadei precedente, din cauze ce nu pot fi deocamdată precizate. Mai curînd ar fi de avut în vedere o influență geto-dacă, respectiv o răspîndire a formelor de înmormintare „discrete” de la geto-daci la celți, comparabilă cu fenomenul mai vechi al adoptării ritului incinerăției de către celții așezați începînd din sec IV î.e.n. în bazinul carpatic¹¹⁷. Va trebui totodată să admitem că relațiile daco-celtice, care atîd în perioada dominației celtice în Transilvania, Banat și Crișana (sec. IV—II î.e.n.), cit și în aceea a expansiunii geto-dace în Slovacia și bazinul Dunării pannonice (sec. I î.e.n.) au luat forma unei intime conviețuirii, vor fi contribuit la generalizarea noului sistem de înmormintare, contopînd cele două arii într-o singură și întinsă zonă lipsită de morminte. Doar pe un spațiu restrîns, pe teritoriul Olteniei, contactul nemijlocit cu scordiscii a determinat, în sens invers, abaterea de la acest sistem, și

¹¹³ E. F. Petrés, *op. cit.*, (*supra*, n. 106) : p. 372 - 373 și 377—378 ; vezi și n. 108.

¹¹⁴ De ex. celebrul tezaur-ofrandă de la Duchcov (Dux), în Boemia, datînd din LT B1 (cf. V. Kruta, *Le trésor de Duchcov dans les collections tchécoslovaques*, Ústí nad Labem, 1971).

¹¹⁵ *Supra*, p. 18, n. 65.

¹¹⁶ Nu credem că intră în această discuție cîndirea cu „contur absidal” din oppidum-ul Steinsburg-Römhild (R.D.G.), pe care A. Vulpe (Thracio-Dacica, 7, 1986, p. 110 și fig. 2) o consideră a fi identică ca plan și orientare cu sanctuarele geto-dace și, deci, o dovadă a „influenței civilizației geto-dace în mediul celtic”. În realitate, așa-zisa „absidă” se află pe latura de est (nu VNV) a unei construcții rectangulare, este lipsită de legătură cu zidul respectiv și reprezintă probabil dărîmătura părții superioare a acestuia (observațiile îi aparțin lui R. Spehr, *Archäologische Topographie der Steinsburg bei Römhild*, Dresden, 1980, p. 30—34 și fig. 24—29). Va trebui, în schimb, revenit asupra altor elemente de cult care apar atît la celți, cit și la geto-daci și, eventual, și la alte populații ale vremii : altarele în formă de vatră ornamentată (T. Makiewicz, *PrzeglądArch*, 24, 1976, p. 103 urm., și 25, 1977, p. 179 urm.) și „căteii de vatră” (M. Babeș, V. Mihăilescu-Birliba, 51—52 *BerRGK*, 1970—1971, p. 191 urm).

¹¹⁷ Vl. Zirra, *Alba Regia*, 14, 1975, p. 48—49.

anume continuarea necropolelor autohtone (eventual mixte) de incinerare pînă către mijlocul sec. I î.e.n.

După această dată, probabil datorită „oficializării” noului sistem funerar în cadrul „reformei lui Deceneu”, cu excepția citorva tumuli „princiari” și a necropolelor de tip Lipița, harta arheologică a Daciei nu mai prezintă descoperiri funerare semnificative pînă la cucerirea romană. Reapariția necropolei, mai întii în spațiul provincial, apoi și *extra provinciam*, este evident o umare a acestui hotărîtor eveniment istoric, care a avut consecințe directe, imediate, și asupra celorlalte domenii ale vieții religioase a geto-dacilor¹¹⁸.

A N E X E

Lista 1. Morminte și necropole din perioada geto-dacă clasice (vezi fig. 1 și 2)

1 Andolina (azi Ciocănești, jud. Călărași), 2 Ariușd (Covasna), 3 Balta Verde (Mehedinți), 4 Băbeni-Oltet (Vilcea), 5 Bicsadul Oltului (Covasna), 6 Blandiana (Alba), 7 Bolotnoe (U.R.S.S.) 8 Brad (Bacău), 9 Călărași (Dolj), 10 Cepari (Argeș), 11 Cetate (Dolj), 12 Cetățeni (Argeș), 13 Čižikov (U.R.S.S.), 14 Cîndești (Vrancea), 15 Corcova (Mehedinți), 16 Corlate (Dolj), 17 Cornești (Gorj), 18 Cugir (Alba), 19 Dobrosloveni (Olt), 20 Dumbrava (Iași), 21 Enisala (Tulcea), 22 Giurtelec (Sălaj), 23 Griniev (U.R.S.S.), 24 Gruia (Mehedinți), 25 Kolokolin (U.R.S.S.), 26 Lăceni (Teleorman), 27 Lipița Verhujaja (U.R.S.S.), 28 Nepolokovcy (U.R.S.S.), 29 Oenița (Vilcea), 30 Orbeasca (Teleorman), 31 Orodul (Dolj), 32 Padea (Dolj), 33 Perișor (Dolj), 34 Piscu Crăsani (Ialomița), 35 Plosca (Dolj), 36 Poiana (Galați), 37 Popești (Giurgiu), 38 Radovanu (Călărași), 39 Rast (Dolj), 40 Răcătău (Bacău), 41 Slatina (Olt), 42 Șimleul Silvaniei (Sălaj), 43 Teleac (Alba), 44 Tilișca (Sibiu), 45 Turburea-Spahii (Gorj), 46 Viașu (Mehedinți), 47 Viscri (Brașov), 48 Zemplin (Cehoslovacia), 49 Zimnicea (Teleorman), 50 Zvenigorod (U.R.S.S.).

Lista 2. Descoperiri de gropi cu schelete umane (vezi fig. 3)

1 Brad (jud. Bacău), 2 Brașov, 3 Cătelu Nou, (Mun. București), 4 Cetățeni (Argeș), 5 Chimogi (Călărași), 6 Coconi (Călărași), 7 Grădiștea (Brăila), 8 Moigrad (Sălaj), 9 Oenița (Vilcea), 10 Orlea (Olt), 11 Ostrovul Șimian (Mehedinți), 12 Piscu Crăsani (Ialomița), 13 Poiana (Galați), 14 Popești (Giurgiu), 15 Răcătău (Bacău), 16 Sf. Gheorghe (Covasna), 17 Sighișoara-Wietenberg (Mureș), 18 Sighișoara-Albești (Mures), 19 Sura Mică (Sibiu).

DIE GRABFUNDE UND IHRE BEDEUTUNG IM KONTEXT DER KLASSISCHEN GETO-DAKISCHEN KULTUR

ZUSAMMENFASSUNG

Trotz intensiven Geländeforschungen in den letzten Jahrzehnten blieb die Anzahl der geto-dakischen Grabfunde aus der sog. klassischen Periode (Mitte des 2. Jh. v. u. Z. bis zur trajanischen Eroberung Dakiens)¹²

¹¹⁸ Din perioada de după cucerire nu sînt cunoscute sanctuare autohtone; lipsesc de asemenea altarele de lut și descoperirile care ar putea indica practicarea sacrificiilor umane (evtl. o excepție la Dulceanca) sau a unor depuneri de ofrande în locuri cu destinație specială. Se poate vedea aici, pe de o parte, efectul discriminării la care va fi fost supusă religia „oficială” a regatului dac învins, pe de alta, influența modelului cultural transplantat de romani în Dacia.

sehr gering. Daß es sich nicht um eine zufällige Forschungslücke, wie manche Forscher annahmen⁴, sondern um eine historisch und kulturell bedingte Gegebenheit handelt, beweisen die gleichzeitigen Siedlungs-, Depot- und Schatzfunde die bislang in großer Menge zutage gefördert wurden. Eine kritische Analyse der Funde und Befunde zeigt uns, daß die überwältigende Mehrzahl der sicher ermittelten Gräber Brandbestattungen sind. Eine gesonderte Fundgruppe stellen die *Hügelgräber*¹³ dar, die bis Mitte des 1. Jh. v.u.Z. relativ reich, vor allem mit Waffen ausgestattet sind, später aber offenbar infolge einer Änderung der Beigabensitten nur bescheidenere Grabinventare aufweisen. Dennoch sind diese als Bestattungen der Adeligen anzusehen. Sie befinden sich — meist in kleinen Gruppen gehäuft — in der Nähe der großen Siedlungen und Burgen (dakisch *davae* = *oppida*), u.zw. liegt das Verbreitungsareal der älteren Hügelgräber im Süden und Westen Dakiens (Abb. 1), während die jüngeren (1. Jh.u.Z.) im Osten des Landes verzeichnet sind (Abb. 2). *Urnengräber*, bzw. *Urnfriedhöfe* sind entweder am Anfang (im 2. Jh.v.u.Z. — Zimnicea)¹⁵⁻¹⁷ oder aber am Ende der klassischen Zeit (spätes 1.-2. Jh. — Enisala)¹⁸, sowie im Laufe des 1. Jh.u.Z. in der peripherisch gelegenen Lipica-Gruppe¹⁹ belegt. In weiten Gebieten Dakiens bleiben Urnengräber zeitlich begrenzte, völlig isolierte Erscheinungen²⁰⁻²², um von den unsicheren und verdächtigen Funden ganz abzusehen²³⁻²⁶. In kleinen Friedhöfen gruppiert, kommen *Brandgrabengräber* zwischen Mitte des 2. und Mitte des 1. Jh.v.u.Z. nur in Oltenien (Klein Wallachei, z.B. in Turburea-Spahii)²⁷ zum Vorschein und kennzeichnen eine lokale Variante der sog. Padea-Pauagjurski Kolonii-Gruppe. Tracht- und Beigabensitten dieser mit Latène-Waffen ausgestatteten Gräber lassen sich durch die Infiltration, bzw. den kulturellen Einfluß der Skordischer erklären. Außerhalb Olteniens, in derselben frühen Zeit³⁵⁻³⁶ oder aber im späten Zeitabschnitt der klassischen Periode^{37-37bis} kommen Brandgrabengräber nur vereinzelt vor. Die Gruben aus Moigrad (über 80)³⁸ und Oenița (über 350)³⁹, sowie weitere ähnliche Funde⁴⁰ dürfen nicht, wie immer wieder vorgeschlagen, als Brandgrabengräber betrachtet werden, sondern sind vielmehr als Siedlungs-, evtl. Opfergruben anzusprechen. Dafür würde sowohl das Fehlen von anthropologisch begutachteten Leichenbrandresten⁴¹⁻⁴³, als auch Art und Inhalt der Grubenfüllung⁴⁵⁻⁴⁶ sprechen.

Im Wohnungsraum der Siedlungen (vor allem in den sog. „Zivilsiedlungen“ der *Oppida*)⁵² wurden auch runde Gruben mit Skeletten bzw. Skelettteilen, manchmal von mehreren Individuen entdeckt; insgesamt sind es ungefähr 20 Fundstellen (Abb. 3), die Überreste von etwa 120—130 Personen lieferten⁵¹. Angesichts der unordentlichen Lage der Skelette und des für die Siedlungsgruben spezifischen Inhalts⁵³⁻⁵⁴ sollen diese Funde als mehr oder weniger zufällige Niederlegungen von Überresten geopfert Menschen angesehen werden und scheiden deswegen aus den zur Diskussion stehenden eigentlichen Grabfunden aus. Somit schrumpft die Anzahl der geto-dakischen Skelettgräber bis auf einigen wenigen Fällen^{61.63}. Erst im späten 1. Jh.u.Z. wird in Enisala Körperbestattung systematisch praktiziert und zwar allein für Kleinkinder, unter Einfluß römischer Sitten⁶², wie es nachher in den der einheimischen

Bevölkerung zugesprochenen Gräberfeldern der Provinz Dakien, sowie in den Nekropolen der freien Daker aus der Moldau festgestellt wurde.

Die chronologische Einreihung der gesicherten Grabfunde (Abb. 4) zeigt daß, obwohl wenig zahlreich, nur die Hügelgräber sich über die ganze klassische Periode ausdehnen. Brandgrubengräber (in Oltenien) und Urnengräber (in Muntenien) kommen in ordentlich angelegten Friedhöfen der frühen Stufe (bis etwa 50 v.u.Z.) vor, während Urnengräber später, im 1.Jh.u.Z. — manchmal zusammen mit Skelettgräbern — in der dako-germanischen (am Oberen Dnjestr), bzw. dako-römischen (Dobrudja) Kontaktzone verstärkt wieder auftauchen. Wie ersichtlich, nach dem die frühen getischen Gräberfelder im außenkarpatischen Raum (im Laufe des 3.Jh.v.u.Z.)⁶⁵ und die kelto-dakischen Friedhöfe in Transilvanien (spätestens gegen Mitte des 2.Jh.v.u.Z.)⁶⁶ ausgelassen wurden, stellen geto-dakische Gräber und Gräberfelder der klassischen Periode nur zeitlich und räumlich begrenzte Erscheinungen dar. Die eigentliche Fundlücke (die Hügelgräber ausgenommen) tritt erst Mitte des 1.Jh.v.u.Z. auf und dürfte vermutlich auf eine „offizielle“ Anerkennung der schon früher spontan eingetretenen Wandlungen im Bereiche des Glaubens und der Kultbräuchen, durch die sog. „Reform des Decenäus“ zurückgeführt werden⁷⁴⁻⁷⁶. Diese „Reform“, worauf die Nachrichten des Jordanes deutlich hinweisen, spiegelte sich nicht nur in der Ausübung „diskreter“, archäologisch nicht fassbarer Brandbestattungsformen, sondern auch in der häufig vorkommenden Darbringung von Menschenopfer (vgl. *Getica* 41) und dem Erscheinen der dakischen Heiligtümer (*sacella*, in *Getica*, 71) wieder.

Ein solcher tiefgreifender Wandel läßt sich auch im keltischen mitteleuropäischen Raum verfolgen. Zur LT C2, hauptsächlich aber zur LT D1 dehnt sich die weite „gräberlose“ Zone von Südbayern⁸⁴⁻⁸⁶ und Nordschweiz⁸⁷⁻⁸⁸, über Böhmen⁸⁹, Mähren⁹⁰, Slowakei⁹¹⁻⁹³, Österreich und Ungarn⁹⁴⁻⁹⁶ bis nach Transilvanien⁹⁷⁻⁹⁸ aus. Im selben Raum, meist aber im dessen westlichen Teil wurden zahlreiche Zeugnisse von Menschenopfern¹⁰⁴⁻¹⁰⁷ und sonstigen Opferfunden festgestellt; desgleichen wurde dort eine große Anzahl keltischer Heiligtümer — die sog. Viereckschanzen — freigelegt¹⁰⁹. Es ist anzunehmen, daß die seit dem 4.Jh.v.u.Z. belegbaren ständigen Kontakte zwischen den mitteleuropäischen Kelten und den Geto-Dakern eine grundsätzliche Erklärung für die weite Verbreitung gemeinsamer Kultäußerungen anbieten können. In einzelnen Fällen ist es aber schwer zu entscheiden in welcher Richtung die Kultureinflüsse geströmt haben. Die Ausübung „diskreter“ Bestattungsformen scheint in Dakien früher angefangen zu haben und so dürfte man hier sich eine Diffusion aus Dakien in Richtung keltisches Mitteleuropa vorstellen. Im Donau-Karpaten-Raum laßen sich Abweichungen von dieser Sitte nur regional, unter Einfluß mancher fremder Völkerschaften (die Skordischer und die germanischen Träger der Przeworsker Kultur, nicht aber diejenigen der Poienişti-Lukaševka-Kultur) feststellen; eine allgemeine Wiederkehr zu den traditionellen, fassbaren Bestattungsformen wurde jedoch erst durch die römische Eroberung veranlaßt.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Geto-dakische Grabfunde aus der zweiten Hälfte des 2. und dem 1. Jh. v.u.Z. (**Brandbestattungen**: 1 Hügelgräber; 2 Urnengräberfelder; 3 vereinzelte Urnengräber; 4 Brandgrubengräberfelder; 5 vereinzelte Brandgrubengräber; **Körperbestattungen**: 6 Flachgräber). Vgl. *Beilage 1*.

Abb. 2. Geto-dakische Grabfunde aus dem 1. Jh.u.Z. (Zeichenerklärung wie Abb. 1; hinzu 2 Hügelgräber mit Körperbestattungen). Vgl. *Beilage 1*.

Abb. 3. Gruben mit menschlichen Skeletten bzw. Skelettteilen (1) und Heiligtümer (2) aus der klassischen geto-dakischen Zeit, hauptsächlich aus dem 1. Jh.v.u.Z. — 1. Jh. u. Z. Vgl. *Beilage 2*.

Abb. 4. Chronologie und Verteilung der geto-dakischen Grabfunde aus der klassischen Periode (Streifen = Gräberfelder; Strichlinien = Einzelgräber; Zahlen entsprechen der Fundortnumerierung in der *Beilage 1*).